

מלחמת 7 באוקטובר 2023 והשפעותיה על החברה והכלכלה בישראל

צוות החוקרים של מרכז טאוב

מאמר זה הוא פרק בסדרת הרברט מ' סינגר,
דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2023

נייר מדיניות מס' 11.2023

ירושלים, טבת תשפ"ד, דצמבר 2023

מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל

מרכז טאוב נוסד ב-1982 ביוזמתם של הרברט מ' סינגר, הנרי טאוב וארגון הג'וינט האמריקאי. המרכז ממומן באמצעות קרן צמיתה שהוקמה על ידי קרן הנרי ומרלין טאוב, קרן הרברט ונל סינגר, ג'ין וג'ון קולמן, קרן משפחת קולקר-סקסון-הלוק, קרן משפחת מילטון א' ורוזלין ז' וולף וארגון הג'וינט האמריקאי.

מרכז טאוב הוא מכון מחקר על-מפלגתי ובלתי תלוי העורך מחקרים איכותיים בנושאי חברה וכלכלה בישראל. הוא מציג בפני מקבלי ההחלטות המובילים בארץ ובפני כלל הציבור תמונה רחבה המשלבת בין הממדים החברתיים והכלכליים בהתוויית המדיניות הציבורית. הצוות המקצועי של המרכז וצוותי המדיניות הבין-תחומיים, הכוללים חוקרים וחוקרות בולטים בתחומם באקדמיה ומומחים ומומחיות מובילים בתחומי המדיניות, עורכים מחקרים ומציעים חלופות למדיניות בנושאים חברתיים-כלכליים מרכזיים שעל סדר היום במדינה. המרכז מציג ניתוחים אסטרטגיים לטווח ארוך והערכות של חלופות מדיניות בפני הציבור ובפני מקבלי ההחלטות על ידי כתבות בתקשורת, תוכנית פרסומים פעילה, כנסים ופעילויות אחרות בישראל ובחו"ל.

הפרסומים של מרכז טאוב הם על דעתם ועל אחריותם של מחבריהם בלבד. אין בהם כדי לחייב את המרכז, את חבר הנאמנים שלו, את עובדיו האחרים ואת התומכים בפעולותיו.

כתובת המרכז: רחוב האר"י 15, ירושלים

טלפון: 02-567-1818

פקס: 02-567-1919

דואר אלקטרוני: info@taubcenter.org.il

אתר אינטרנט: www.taubcenter.org.il

מלחמת 7 באוקטובר 2023 והשפעותיה על החברה והכלכלה בישראל

צוות החוקרים של מרכז טאוב

מבוא

ב-7 באוקטובר 2023 נכפתה על ישראל מלחמה עם החמאס ברצועת עזה וכן עימות צבאי עם חיזבאללה בגבול הצפון. המלחמה קשה, ארוכה ויקרה, ויש לה השלכות רבות על כל תושבי המדינה ובכל תחומי החיים. חובה עלינו לחשוב מה אפשר לעשות מייד, כל עוד המלחמה נמשכת, ומה צריך לעשות עם סיומה על מנת להחזיר את המצב לקדמותו, ואף להשתמש במצב שנוצר כמנוף לבניית מציאות טובה יותר ולשיפור היערכותנו למצבים דומים בעתיד. בפרק זה ננסה לעמוד על חלק מההשפעות והשלכות של המלחמה בתחומים החברתיים והכלכליים ונצביע על כמה מהצעדים העיקריים הנחוצים לעתיד.

ב-75 שנותיה ידעה ישראל לא מעט מלחמות ומבצעים צבאיים. עם זאת, המלחמה המתרחשת כעת אינה דומה בהיקפה למערכות קודמות, לפחות מאז שנת 2000. כפי שעולה בבירור מלוח 1, מלחמת לבנון השנייה, שהתרחשה בשנת 2006, נמשכה 34 ימים, מבצע עופרת יצוקה, שהתרחש בתחילת 2009, נמשך 22 יום, ומבצע צוק איתן בשנת 2014 נמשך 50 יום. עדיין לא ידוע כמה זמן תימשך המלחמה הנוכחית, אך כבר כעת ברור שהיא תהיה ארוכה מהם במידה ניכרת. גם מלחמת יום הכיפורים, הדומה ביותר למלחמה הנוכחית מבחינת גודל ההפתעה, נמשכה רק 20 יום (אם כי כוחות המילואים, שגויסו אז במלואם, נשארו מגויסים כחצי שנה). במלחמת לבנון השנייה גויסו כ-60 אלף אנשי מילואים ובצוק איתן כ-75 אלף, ואילו בעופרת יצוקה לא היה גיוס משמעותי של מילואים. כיום עומדות ההערכות על גיוס של בין 200 ל-300 אלף חיילות וחיילי מילואים.

לוח 1. נתונים מרכזיים על המערכות והמבצעים הצבאיים מאז שנת 2000

מלחמה	משך הלחימה (ימים)	נפגעים	אנשי מילואים	רקטות	תביעות למס רכוש
לבנון השנייה	34	121 חיילים 44 אזרחים	60,000	4,000	30,000
עופרת יצוקה	22	10 חיילים 4 אזרחים	—	400	2,000
צוק איתן	50	68 חיילים 6 אזרחים	75,000	4,500	29,000
אוקטובר 2023	?	+450 חיילים +850 אזרחים 241 חטופים	-200,000 300,000	+10,000	+15,000

מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: דובר צה"ל; מס רכוש

בפרק זה נתבונן במערכות השונות שהושפעו באופן עמוק מהמלחמה. החלק הראשון יעסוק במערכות החברתיות. נפתח במערכת הרווחה, שסבלה ממצוקה חמורה של תקציבים וכוח אדם עוד לפני המלחמה, ואשר בעקבותיה המצב החמיר עוד יותר. משם נעבור לעסוק בילדים בכל הגילים – מלידה ועד תלמידי התיכון, ונתאר את השפעת המלחמה עליהם, לרבות ההשלכות הצפויות על עתידם. לבסוף נבחן את מערכת הבריאות, שנאלצה להתמודד עם כמות מסיבית של נפגעים בשבת השחורה ובימים שלאחריה. לחצים אלו פחתו עם הזמן, אבל הם הועתקו אל מערך בריאות הנפש ומערך השיקום, שצריכים כעת לטפל בנפגעי נפש וגוף בהיקפים שלא ידעו מעולם קודם לכן.

חלקו השני של הפרק יעסוק בהיבט הכלכלי של המלחמה. שוק העבודה הושפע מהמלחמה בארבעה מישורים: הגיוס המסיבי לצה"ל, המעבר של תושבים המתגוררים בעוטף עזה ובגבול הצפון למקומות מרוחקים ממקום עבודתם, הסגירה המלאה ולאחר מכן פתיחתה החלקית של מערכת החינוך, שהשפיעו קשות גם על הורים לילדים צעירים, והפגיעה בחלק מענפי המשק, בעיקר בבנייה ובתיירות. ההעדרות הזמנית מהעבודה של כ-20% מכוח העבודה (יותר מ-900 אלף עובדים), ובייחוד של עובדים צעירים, שרבים מהם עובדים בענפי ההיי-טק המתאפיינים בפריון עבודה גבוה, וההוצאות הישירות של המלחמה, משפיעים על כל המערכות הכלכליות של המדינה ויוסיפו להשפיע עליהן עוד זמן רב. לאחר מכן נציג כמה תחזיות לגבי המשך התפתחות המשק.

לבסוף נציג עוד שתי סוגיות חשובות. האחת היא השפעת המלחמה על הסביבה וההשלכות שיכולות להיות לכך על בריאות הציבור – סוגיה שאינה מקבלת תשומת לב מספקת אבל עשויה להשפיע עלינו לאורך שנים. הסוגיה השנייה היא ההשפעות הצפויות של המלחמה על הדמוגרפיה של ישראל – תמותה, פרייון, ובמיוחד הגירה, שעלולה להיות מושפעת מן ההתפתחויות בארץ ומהתגברות האנטישמיות בחו"ל.

המערכות החברתיות

מערכת הרווחה

אירועי השבת השחורה ופינוי התושבים המסיבי עם פרוץ המלחמה הציבו בפני מערכת הרווחה בישראל אתגרים שלא נודעו כמותם מאז קום המדינה בהיקפם, במאפייניהם ובחומרתם. עשרות ואף מאות אלפי אנשים נפגעו באותה שבת, במישירן או בעקיפין: אנשים שחוו את המתקפה בעצמם ואחרים שקרוביהם נרצחו או נחטפו, לצד קהילות שלמות שאיבדו רבים מחבריהן, ובמקרים רבים גם את בתיהן. למערכת הרווחה, אשר סובלת זה יותר מעשור ממחסור חמור בעובדות ועובדים סוציאליים, מתשתיות רעועות וממחסור במשאבים ומתקשה לספק מענים לאוכלוסיית משתמשי השירותים שלה גם בימי שגרה, נוספו ביום אחד עשרות אלפי משתמשי שירותים חדשים שצריך לספק להם מגוון מענים חומריים ורגשיים.

על רקע זה, מי שקיבלו על עצמם לספק את המענה הראשוני למפונים בשבועיים הראשונים של המלחמה היו בעיקר ארגוני החברה האזרחית, יוזמות אזרחיות ועובדות ועובדים סוציאליים שהתגייסו למשימה בהתנדבות. לאחר מכן קיבל עליו משרד הרווחה והביטחון החברתי להמשיך את הטיפול בקהילת המפונים, ובמקביל הוסיף, תוך קשיים ניכרים, לתמוך במאמצייהן של המחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות להמשיך ולטפל באוכלוסיית משתמשי השירותים הקבועה שלהן. הקושי לספק מענים ראויים לשתי האוכלוסיות הללו בעת ובעונה אחת מחייב לנקוט צעדי מדיניות משמעותיים כדי לאפשר את תפקודה התקין של מערכת הרווחה במהלך המלחמה ובעקבותיה.

כאמור, מערכת הרווחה בישראל נכנסה למלחמה לא מוכנה. בימי שגרה, משרד הרווחה והביטחון החברתי מעניק שירותים לכ-1,040,000 איש ואישה, בעיקר באמצעות המחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות. לפי הערכות של גורמים שונים, תקציב המשרד רחוק מאוד מהנדרש על מנת להבטיח נגישות לרווחה מספקת לתושבי המדינה גם בעת שגרה (גל ומדהלה, 2022; מבקר המדינה, 2021). לצד מגבלותיו התקציביות, המשרד מתמודד כאמור גם עם מחסור חמור בעובדים סוציאליים. לפי נתוני שנת 2022 יש במחלקות לשירותים חברתיים ברחבי הארץ 786 תקנים פנויים לעובדות

ועובדים סוציאליים, וב-23 רשויות רבע מהתקנים ואף יותר אינם מאוישים. תנאי העבודה והשכר הנמוך מקשים לגייס עובדות ועובדים סוציאליים חדשים. נוסף על הקושי באיוש התקנים הקיימים, מערכת הרווחה מתמודדת גם עם תקינה חסרה, והדבר מוביל לעומס בלתי סביר של תיקים שתחתיו כורעים העובדות והעובדים הסוציאליים (להרחבה ראו את פרק הרווחה בספר זה).

כאמור, הריק שנוצר בשל חוסר התפקוד של מערכות הרווחה בשבועיים הראשונים למלחמה התמלא עד מהרה בפעילותם של ארגוני חברה אזרחית, יוזמות אזרחיות והתנדבות של יחידים, בעיקר עובדות ועובדים סוציאליים, והם שסיפקו את המענה הראשוני לצורכיהן של אוכלוסיות המפונים. בישראל פועלים אלפי ארגונים ועמותות חברתיות המספקות בימי שגרה שירותים מקצועיים בהיקף נרחב. עם פרוץ המלחמה רבות מהעמותות הרחיבו את מערכי השירותים שלהן וחלקן אף הרחיבו את פעילותן לתחומים חדשים כדי להתמודד עם הגידול בצרכים. לצד פעילותן של העמותות הקיימות קמו יוזמות אזרחיות בהיקפים נרחבים במיוחד. מחקר של המכון לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל (אלמוג-בר ואחרים, 2023) מראה שבשבועיים הראשונים למלחמה פעלו בישראל יותר מאלף יוזמות אזרחיות (יוזמות של אזרחים שלא במסגרת ארגונים פורמליים), חלקן בהיקפי פעילות מרשימים כמו חמ"ל ההיי-טק המפעיל חמ"לים ייעודיים ויותר מ-30 אלף מתנדבים עובדי היי-טק. במקביל ליוזמות המרובות, היקפי הפניות של אזרחים שביקשו להתנדב היו גדולים מהרגיל וגם בהשוואה לאירועי חירום בעבר. ממצאים ראשוניים מהמחקר שנזכר לעיל מצביעים על כך שבשבועיים הראשונים למלחמה התנדבה כמעט מחצית מהאוכלוסייה הישראלית הבוגרת. מרבית הפעילות של המתנדבים התמקדה במתן מענה לצרכים בסיסיים, אך בלטה גם פעילותם של מתנדבים בעלי מקצוע, למשל בתחום הסיוע הנפשי. ההתגייסות הנרחבת של החברה האזרחית באה לידי ביטוי גם בהיקפי המשאבים הכספיים שגויסו כבר בשבועיים הראשונים למלחמה, הן בארץ והן מפדרציות יהודיות ומארגונים יהודיים בצפון אמריקה. הסכומים שגויסו בפרק זמן קצר זה מוערכים במאות מיליוני דולרים. כמו כן הוקמו מאות קמפיינים של גיוס כספים לצרכים הקשורים למלחמה אשר חלקם הגיעו לעשרות מיליוני שקלים כל אחד, וזאת נוסף על הקרנות הפילנתרופיות שלפי ההערכות תרמו עשרות מיליוני שקלים למטרות הקשורות במלחמה (אלמוג-בר ואחרים, 2023).

התארגנותה של מערכת הרווחה הציבורית הייתה איטית הרבה יותר. בימים הראשונים למלחמה גייס משרד הרווחה והביטחון החברתי עובדות ועובדים סוציאליים למתן סיוע למשפחות הנופלים והנעדרים, הנרצחים והחטופים, למציאת מענים ליתומים ולהפעלת קו חם למי שביקשו מידע. במהלך השבוע השני החלה להיות מורגשת נוכחותם של צוותי המשרד במתקנים שאליהם פונו התושבים מיישובי עוטף עזה, ולאחר מכן גם

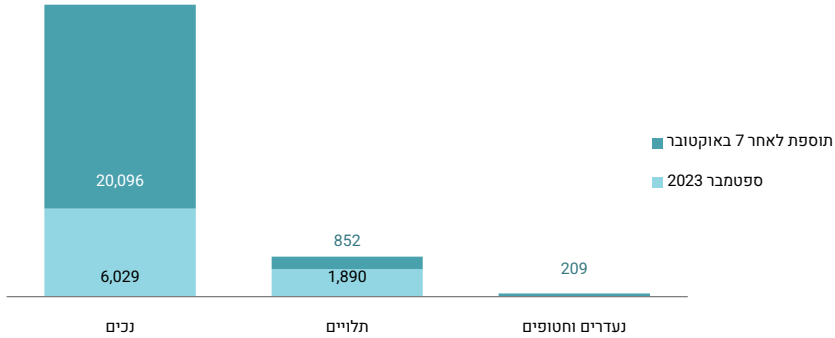
מיישובים אחרים מהצפון והדרום. הטיפול באוכלוסייה גדולה זו של 126 אלף מפונים בכ-220 מתקנים שונים ברחבי הארץ מחייב היערכות מורכבת של משרד הרווחה והביטחון החברתי. מדובר באוכלוסייה בעלת צרכים מגוונים מאוד – מטיפול בטראומה, דרך דאגה לצרכים חומריים בסיסיים ועד לסיוע במיצוי זכויות ובקשר עם מערכות ציבוריות שונות. זאת ועוד, התפוררות המסגרת הקהילתית, אם בשל אובדן ואם בגלל פיזור גיאוגרפי של חברי הקהילה בין מתקנים שונים, החלישה מאוד את מקורות התמיכה ואת חוסנם של חברי הקהילות הללו.

במהלך החודש הראשון למלחמה אומצו הסדרים שונים על מנת להבטיח נוכחות מתמשכת של אנשי מקצוע במתקנים שבהם שוכנו המפונים. בחלק מהמקרים, מערך הרווחה של יישוב המוצא של המפונים פעל גם במתקני הפינוי (למשל קיבוץ כפר עזה בשפיים), ובמקרים אחרים צוותי המחלקות לשירותים חברתיים של היישוב הקולט הם שקיבלו עליהן את הטיפול במפונים (למשל בירושלים, בתל אביב, בנתניה). במקומות שהיה בהם ריכוז גדול של מפונים ונוכחות מצומצמת או חלשה של מערכת הרווחה, כמו בבתי המלון בים המלח או באילת, עיקר הנטל הוטל על עובדים סוציאליים ממטה המשרד. במקביל נמשך הטיפול השוטף של העובדות והעובדים הסוציאליים ברשויות המקומיות באוכלוסיית משתמשי השירות.

לצד העיסוק של משרד הרווחה והביטחון החברתי בהספקת שירותים למפונים, טיפל משרד הביטחון בפצועים ובמשפחות הנופלים מקרב כוחות הביטחון, והמוסד לביטוח לאומי החל באיתור הפצועים ומשפחות החטופים והנרצחים מקרב האזרחים לשם הענקת סיוע כספי מידי ומימון צרכים אחרים. פעילות המוסד לביטוח לאומי נעשתה במסגרת חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, התש"ל-1970, שתחולתו הורחבה לבני משפחה של נעדרים וחטופים על בסיס הסכם עם משרד האוצר. כפי שניתן לראות בתרשים 1, הדבר הוביל לגידול דרמטי במספר המטופלים במסגרת חוק זה. במהלך השבועות הראשונים מפרוץ המלחמה נוספו 20,096 פצועים ל-6,029 האנשים שקיבלו תגמולי נכים מתחילת השנה, ומספר משפחות הנספים גדל מ-1,890 ל-2,742¹. הביטוח הלאומי גם החל לספק מענק אכלוס למי שהתפנו מבתיים בעצמם ולא נקלטו במתקנים במימון המדינה. ההערכה היא שיש כ-70 אלף מתפנים כאלה. גובה המענק הוא 200 ש"ח ליום למבוגר ו-100 ש"ח לילד.

1. הנתונים לגבי מספר הפצועים נכונים ל-15.11.2023. נתוני מספר המשפחות נכונים ל-7.12.2023. נתוני מקבלי הסיוע החדשים במסגרת חוק זה עשויים להשתנות, בין השאר משום שמדובר בהכרה ראשונית ולא בהכרה פורמלית.

תרשים 1. מספר מקבלי הסיוע במסגרת חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה

מקור: ג'וני גל ושביט בן-פורת (מדהלה), מרכז טאוב | נתונים: המוסד לביטוח לאומי, מרכז מידע וידע, דיון בוועדת העבודה והרווחה ב-15 בנובמבר 2023

ההתמודדות עם צורכי הרווחה בעת המלחמה יצרה למערכת הרווחה מגוון אתגרים, ובעיקר למשרד הרווחה והביטחון החברתי. אתגר מרכזי אחד קשור לצורך בהספקת מענים לצורכי המפונים במתקנים השונים ברחבי הארץ. העובדה שמדובר באוכלוסייה הטרוגנית חייבה יצירת מענים מגוונים ברמה האישית, המשפחתית והקהילתית. כמו כן, הטיפול במפונים נעשה בסביבה שפועלים בה גורמים ממשלתיים ופרטיים רבים, לעיתים ללא בסיס מקצועי מוצק, ובמקרים רבים ללא תיאום ביניהם – ובהיעדר תיאום נוצרו כפילויות מיותרות ואף תחרות בין הגופים. זאת ועוד, העומס הרב שהיה מוטל על העובדות והעובדים הסוציאליים במתקנים, העובדה שרבים מהם לא הכירו את המפונים ואת קהילותיהם קודם לכן, והתחלופה הגבוהה, בעיקר במקומות שבהם השהות של אנשי המקצוע הייתה קצרת מועד או על בסיס התנדבותי, הקשו עליהם עוד יותר להעניק למפונים טיפול הולם.

אתגר עיקרי נוסף קשור במחסור בעובדות ובעובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים ובתשתיות המוגבלות הקיימות בהן. ברשויות שקלטו מפונים רבים ועוד קודם לכן סבלו ממחסור במשאבים ובכוח אדם מקצועי או מהיעדר מנהיגות מקצועית האתגר היה גדול במיוחד. אחדות מן הרשויות דיווחו כי העומס הכבד שהוטל על אנשי המקצוע בעקבות קליטת המפונים הביא להסטת כוח אדם ומשאבים למפונים על חשבון צמצום או הפסקת הטיפול במשתמשי השירות בקהילה, אף שמצב החירום תרם להתגברות הקשיים גם בקרבם.

לאט לאט השיגו גורמי הרווחה שליטה במצב והסדירו את פעילותו של מערך הרווחה במתקני המפונים. הושג תיאום בין פעילות משרדי הממשלה השונים, ובייחוד משרדי הרווחה, הבריאות והחינוך, ונקבעו תהליכי טיפול סדורים במפונים. במקביל נקט משרד הרווחה והביטחון החברתי כמה פעולות שנועדו לאפשר למחלקות לשירותים חברתיים לספק לאוכלוסיות היעד שלהן את השירותים הנדרשים: החל בהוספת תקנים למחלקות הללו ברשויות באזור עוטף עזה ומימון שעות נוספות לעובדות ולעובדים הסוציאליים, וכלה בהקמה, בשיתוף עם הקרן לידידות, של מערך סיוע חומרי נגיש, אם כי מצומצם בהיקפו, שנועד לפרטים הזקוקים לכך.

עם זאת, ברור שהפעולות הללו אינן מספקות מענה למגבלות המובנות של מערכת הרווחה ולארגוני הטיפול במפונים לאורך זמן. זאת ועוד, יש להניח כי עם הזמן תהיה ירידה בתרומות שמגיעות מהחברה האזרחית וברמת ההתנדבות האזרחית, והמערכת הציבורית תצטרך להתמודד עם ירידה זו. הספקת מענים לאורך זמן לאוכלוסיות מפונים נוסף על אוכלוסיית משתמשי השירותים המקורית תחייב הרחבה ניכרת של המשאבים שעומדים לרשות מערכת הרווחה וריכוז של כל הפעולות בתחום תחת משרד ממשלתי מקצועי אחד. תידרש גם הסדרה של הטיפול במפונים, גיוס מספר גדול של עובדות ועובדים סוציאליים למחלקות לשירותים חברתיים ויצירת מערך כוללני שיבטיח סיוע כספי וחומרי נגיש ונדיב הן למשתמשי השירות הוותיקים והן לאלה מקרב המפונים. בהמשך יהיה צורך להשקיע מאמצים ומשאבים בהחזרת המפונים לחיי שגרה תוך טיפול מתמשך בצורכי הרווחה שלהם, ובכלל זה לחזק את הקהילות שנפגעו, להבטיח את תנאיהן החומריים וליצור עבורן אפיקי תעסוקה, וכל זאת במקביל לטיפול מתמשך בטראומה ובהשלכותיה על פרטים ועל משפחות. פעולות אלו אמורות להתבצע במסגרת מינהלת תקומה שהקימה הממשלה לצורך שיקום ופיתוח היישובים באזור עוטף עזה.

הגיל הרך ומערכת החינוך

ילדים בגיל הרך

המלחמה הקשה שפרצה ב-7 באוקטובר היא ללא ספק אירוע טראומטי שטומן בחובו פוטנציאל נזק רגשי אדיר להורים וילידים. הטלטלה הרגשית, המלווה בהפרת שגרה קיצונית, עלולה להשפיע על שני גורמים סביבתיים חשובים להתפתחות התקינה של ילדים בגיל הרך: רמת העקה (stress) שחווים ילדים והוריהם, ורמת הגירויים החיוביים שילדים נחשפים להם בבית ובמסגרות החינוך והטיפול. ישנה הסכמה בקרב חוקרים כי חשיפה לרמה גבוהה של עקה ומיעוט גירויים חיוביים פוגעת בהתפתחות הקוגניטיבית והרגשית של הילד (לסקירה מקיפה ראו שביט ואחרים, 2018). בהמשך נתאר כמה מן הגורמים הסביבתיים הקשורים למלחמה שעלולים לייצר רמות עקה גבוהות ולפגוע ביכולת להעניק

גירויים חיוביים. גורמים אלו רלוונטיים ככל הנראה לכלל ילדי ישראל, אך רמת החשיפה והפגיעה משתנה בהתאם לאזור המגורים. אפשר לשער שהמצב בהיבטים אלו חמור יותר בקרב משפחות המתגוררות בקו העימות בעוטף עזה ובגבול הצפון, אשר חוו אירועי לוחמה וטרור קשים ואף פונו מבתיהן.

על מנת לעמוד על השפעת המלחמה על ילדים צעירים ועל חשיבותה, מעבר לפגיעה הברורה באיכות החיים וברוחה המיידית, יש לזכור שהגיל הרך הוא התקופה המעצבת ביותר בחיי האדם. בתקופה זו מתרחשת התפתחות מהירה של מבנה המוח ומערכת העצבים ושל היכולות הקוגניטיביות, החברתיות והרגשיות, המהוות בסיס לפיתוח מיומנויות וכישורים קריטיים לתפקוד במהלך החיים. התפתחות הילד בגיל הרך מושפעת מגורמים שונים, ובכללם חשיפה לגירויים חושיים וגורמי עקה מסוגים שונים. חשיפה לחוויות ולהתנסויות סביבתיות חיוביות ומעשירות תורמת להתפתחות התקינה של הילד, ואילו חסך בחוויות כאלה וחשיפה לאירועי עקה מתמשכים וקיצוניים בשלב התפתחותי זה מעכבים כאמור את ההתפתחות התקינה והשפעתם ניכרת במהלך כל החיים.

עקה אקוטית, שעלולה לפגוע בהתפתחות הילד, נוצרת על פי רוב בתגובה לגורמים סביבתיים שליליים כמו עוני קיצוני, הזנחה ותזונה לקויה, אלימות במשפחה או אירועי מלחמה. כך למשל נמצא כי בקרב ילדים בגילי 2-7 שנחשפו לחוויות קשות בזמן מלחמת לבנון השנייה, כמו שמיעת הדי פיצוצים ואזעקות, ריצה למקלטים או חשיפה למראות של אנשים פצועים או נזק לרכוש, התגלו לאחר מכן סימפטומים משמעותיים של עקה כמו חרדת נטישה, פחד, בכי מופרז, קושי להירדם ועוד (Sadeh et al., 2008). במחקר אחר נמצא כי 80% מהילדים בגיל שנה עד 5 מהעיר שדרות, שנחשפו באופן כרוני לאירועי מלחמה בילדותם המוקדמת, חוו מאוחר יותר בילדותם סימפטומים של הפרעת דחק פוסט-טראומטית (PTSD) או הפרעת קשב, ריכוז והיפראקטיביות (ADHD) הרבה יותר מילדים בגילים אלה שהתגוררו ביישובים אחרים שלא חוו אירועים דומים (Halevi et al., 2016). כלומר, לחשיפה לעקה כרונית כתוצאה ממלחמה בשלב מוקדם מאוד בחיים ישנן השפעות לאורך זמן. מחקר נוסף מצא בין השאר כי חשיפה של נשים בהיריון למלחמה משפיעה לרעה על ההישגים ההשכלתיים של ילדיהן שנים לאחר מכן, בייחוד אם הן התגוררו באזורים סמוכים לאזורי מלחמה (Lee, 2014).

בעבר, מחקרים שנעשו בישראל על ההשלכות ההתפתחותיות של עקה שמקורה במצבי מלחמה התמקדו בעיקר באזורי ספר דוגמת עוטף עזה או הגליל העליון. במלחמה הנוכחית, גם ילדים ומשפחות במרכז הארץ חשופים לעקה (אם כי כנראה ברמות נמוכות יותר) – אם בשל אזעקות חוזרות ונשנות ואם בשל הטראומה הלאומית הכללית בעקבות מאורעות 7 באוקטובר. יתרה מזו, במהלך השבועות החולפים פעלה כלל מערכת החינוך, ובפרט המסגרות לגיל הרך, באופן חלקי ביותר ברוב היישובים בארץ. אמנם מצב הקיצון הנוכחי

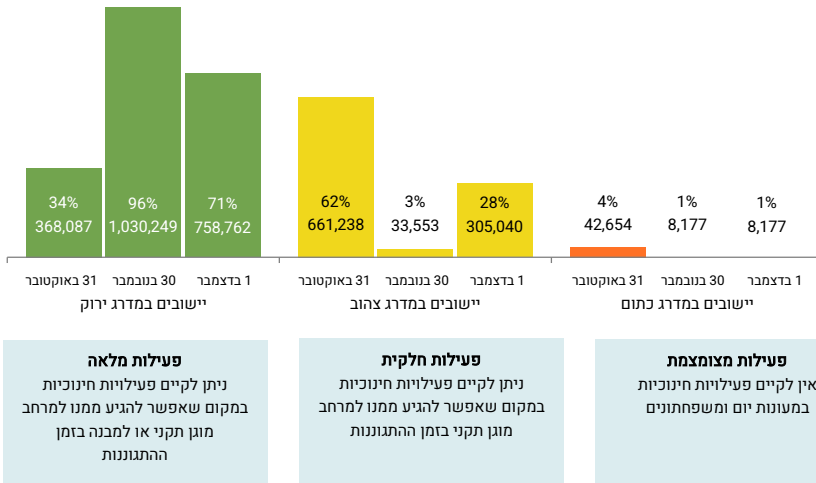
שונה במידה רבה ממצבים מעוררי טראומה ועקה שנחקרו בעבר; אולם הפרעת שגרת החיים, הפגיעה באינטראקציה החברתית וגורמי המתח המשפחתי האחרים שהוזכרו אינם חדשים עבור חלק מהילדים, ובעיקר עבור ילדים רכים שנולדו לפני תקופת הקורונה, שגם היא התאפיינה בשיתוק חלקי של מערכת החינוך וברמות גבוהות של עקה בקרב משפחות בישראל ובעולם. כך הנזקים הולכים ומצטברים, וחושפים שנתונים שלמים של ילדים לפגיעה ארוכת טווח.

מחקרים מהעולם מלמדים שיש הבדלים ניכרים בין שכבות חברתיות ביכולת של המשפחות והילדים להתאושש מפגיעה התפתחותית בגין מצבי עקה בגיל הרך. בעוד ילדים רכים הגדלים במשפחות עניות סובלים מההשפעות השליליות של נסיבות חיים או אירועים מעוררי עקה לכל אורך חייהם, לילדים מהשכבות החזקות בחברה יש סיכוי רב יותר להתאושש מן הנזקים הללו. זאת ועוד, מחקר מצא כי אפילו לחשיפה טרום-לידתית לאירועי עקה חמורים יש השפעה שלילית על יכולותיהם הקוגניטיביות של ילדים ממשפחות עניות, בעוד על ילדים מרקע חברתי-כלכלי גבוה הם אינם משפיעים כלל (Torche, 2018). נראה אפוא כי לחשיפה לגורמי עקה קיצוניים בגיל מוקדם עלולות להיות השלכות מצטברות ומתמשכות לאורך החיים, והיכולת להדביק את הפערים שנוצרו – לימודיים ואחרים – תלויה במצבה החברתי-כלכלי של המשפחה. הדבר מדאיג במיוחד בישראל, שבה הפערים בין שכבות אוכלוסייה על רקע חברתי-כלכלי עמוקים יחסית.

בעשרת הימים הראשונים של המלחמה הושבתה הפעילות בכלל מערכת החינוך, לרבות ביישובים במדרג ירוק – כלומר, כל ילדי ישראל חוו הפרעה כלשהי בשגרת חייהם. לאחר מכן, בשבועות הראשונים למלחמה התקיימה הפעילות במסגרות החינוכיות במתכונת חלקית בלבד, על פי מפת אזורי התגוננות שיצר פיקוד העורף במודל של רמזור: כתום, צהוב וירוק. מפה זו מתעדכנת תדיר בהתאם להערכות המצב של פיקוד העורף עם התקדמות הלחימה. תרשים 2 מציג את התפלגות הילדים בגילי לידה עד 5 בישראל לפי אזורי התגוננות בשלוש נקודות זמן: סוף אוקטובר – שלושה שבועות וחצי מהמתקפה על ישראל, כשהמלחמה התנהלה בעוצמה רבה; סוף נובמבר, בזמן ההפוגה בלחימה לצורך השבת חלק מהחטופים; ותחילת דצמבר, עם חידוש הלחימה. על פי ההגדרות של פיקוד העורף, באזורים במדרג כתום אין לקיים פעילויות חינוכיות כלל, לרבות במעונות יום ובמשפחתונים (עד גיל 6). בשאר האזורים מותר לקיים פעילויות חינוכיות, אך הם נחלקים למדרג צהוב וירוק, כאשר במדרג הצהוב הפעילות מותרת רק אם ניתן להגיע למרחב מוגן תקני בפרק זמן מתאים. יודגש כי ברבות מן המסגרות לגיל הרך, ובפרט במשפחתונים ובגנים הפרטיים, אין מרחב מוגן תקני שניתן להגיע אליו בפרק הזמן הדרוש להתגוננות, ולכן הן אינן יכולות להתנהל כבשגרה תחת הגדרת מדרג צהוב.

כפי שרואים בתרשים 2, ב-31 באוקטובר כמעט 43 אלף ילדים בגיל הרך התגוררו ביישובים המשותפים לאזורים במדרג כתום שבהם אין לקיים פעילות חינוכית, לרבות אזור עוטף עזה, מערב הנגב ומערב לכיש והיישובים בני עי"ש, גן יבנה ואשדוד. באזורים במדרג צהוב חיו באותו זמן יותר מ-660 אלף ילדים בגיל הרך. מטבע הדברים, בזמן הפוגה בלחימה פחת מאוד מספרם של הילדים בגיל הרך שהתגוררו באזורים במדרג כתום וצהוב, אך עם חידושה ב-1 בדצמבר הוא שב ועלה ליותר מ-300 אלף ילדים באזורים במדרג צהוב.

תרשים 2. התפלגות הילדים בגילי לידה עד 5 לפי מדיניות ההתגוננות של פיקוד העורף

מקור: יעל נבון, אורי אוברמן, דנה שי ויוסי שביט, מרכז טאוב | נתונים: מאגרי המידע הממשלתיים; פיקוד העורף

תושבי היישובים במדרג הכתום, כמו גם מספר לא מבוטל מתושבי היישובים במדרג הצהוב, פונו מבתיהם בעקבות מאורעות 7 באוקטובר והמשך הלחימה לבתי מלון ובתי הארחה ברחבי הארץ. משפחות אלה חיות הרחק מבתיהן ומתקשות לספק לילדיהן הרכים שגרת יום סדירה. אף שחלק מן הפעילות של ההתארגנות האזרחית האדירה שקמה עם פרוץ המלחמה מושקעת במאמצים להעסיק את הילדים המפונים בפעילויות יומיומיות, שגרת היומיום השתנתה באופן ניכר, והטראומה הקשה שהם והוריהם חוו ומצב העקה המתמשך עלולים לתת את אותותיהם בשנים הבאות.

לסיכום, מאז פרוץ המלחמה ב-7 באוקטובר 2023, ילדים רבים בישראל חשופים לעקה בשל האזעקות התכופות והדי הפיצוצים הנשמעים ביישובי מגוריהם, ולשיעור לא מבוטל מהם גם הופרעה שגרת היומיום ובוטלה השתתפותם הסדירה במסגרות החינוך והטיפול. חלק ניכר מילדים אלה חוו מצבי עקה והפרעות בשגרת הפעילות החינוכית גם בתקופת הקורונה. לנוכח המחקרים המעידים שעקה וחסך בגירויים חיוביים עלולים לפגוע בהתפתחות התקינה של ילדים בגיל הרך, יש מקום לשער שההפרעות המצטברות של המלחמה יבואו לידי ביטוי בעיכוב התפתחותי ובקשיים רגשיים ולימודיים בעתיד.

מערכת החינוך

מבחינת מערכת החינוך המצב היום דומה במובנים מסוימים למצב בתקופת הקורונה (גם אם לא בכלום), ולכן בחלק זה נתייחס למצב הנוכחי מתוך השוואה לתקופת הקורונה.

שלא כמו בקורונה, רוב אוכלוסיית התלמידים בישראל נפגעה – ועודנה נפגעת – מהמלחמה רק באופן חלקי בשל הפסקת הלימודים, אך במובן הרחב כמעט כל תלמיד, בדומה לכל בוגר, מושפע מכך בצורה כזאת או אחרת, בין באופן ישיר ובין באופן עקיף.

החששות שהצבענו עליהם בתקופת הקורונה – ירידה בהישגים הלימודיים, התרחבות הפערים והתגברות האלימות בתוך בית הספר ומחוצה לו – התממשו במידה רבה, והדבר הציב את תלמידי ישראל בנקודת פתיחה נמוכה יחסית עם פרוץ המלחמה. לכן על מערכת החינוך להיערך מייד לפעולה בכל תרחיש אפשרי: מלחמה בהיקף מלא (כולל אפשרות של התפשטות המלחמה לצפון ולחזיתות אחרות), מלחמה בעצימות נמוכה, והפסקת הפעילות המלחמתית וחזרה לשגרה. מובן שההיערכות לתרחישים אלו מחייבת נקיטת צעדים שונים מצד הגורמים השונים – משרד החינוך, הרשויות המקומיות ומערכת החינוך בכללותה.

המשך לימודים סדירים של אוכלוסיית התלמידים המפונים

הבעיה האקוטית ביותר היא הבטחת פעילות לימודית תקינה לתלמידי הגנים ובתי הספר שנאלצו לעזוב את מקום מגוריהם. אוכלוסיית התושבים המפונים ואלה שהתפנו מרצונם מונה כרבע מיליון בני אדם (כ-2.5% מאוכלוסיית ישראל), מהם כ-50 אלף תלמידות ותלמידי גנים ובתי ספר. חלקם מרוכזים בבתי מלון באילת, בחבל אילות ובים המלח, ומשרד החינוך כבר נערך להקמת בתי ספר ארעיים במקומות אלה.² שאר המפונים פזורים ברחבי הארץ.

2 משרד החינוך החליט על הקמתן של 100 כיתות במבנים יבילים במקומות אלה. בהנחה שבמבנים אלו ילמדו בממוצע 30 תלמידים בכיתה, יהיה בהם משום פתרון ל-3,000 תלמידים לכל היותר, ומכל מקום אין בכך כדי לתת מענה לתקופה ממושכת.

מאחר שבתי הספר הארעיים אינם מיועדים לשמש פתרון לאורך זמן, רצוי לפעול לקליטה של התלמידים המפונים במערכות החינוך המקומיות של היישובים הקולטים. במקומות שבהם יש ריכוזים גדולים של מפונים מיישוב אחד רצוי לרכז את התלמידים מאותו יישוב באותו בית ספר ובאותן כיתות עד כמה שאפשר, על מנת להקל את קליטתם בבתי הספר החדשים. בניגוד למצב במקומות כמו אילת וים המלח, שאליהם קשה להביא מורים שילמדו בבתי הספר הזמניים, בשאר המקומות ברחבי הארץ קרוב לוודאי שלא יהיה צורך בתוספת מורים, ובחלקם אף יהיה אפשר להיעזר במורים מקרב המפונים. בחלק מהמקומות הדבר יחייב הקצאות נוספות של תקנים ושעות לימוד, אך אלה יקוזזו בחלקן בשל סגירת מוסדות הלימוד ברשויות שתושביהן פונו.

לצד זאת יש להיערך כאמור להבטחת המשך הלימודים בכל הארץ אם המלחמה תתרחב והמדינה כולה תהיה נתונה להתקפות טילים במשך זמן ממושך.

מיגון מוסדות החינוך

נושא המיגון והמקלוט בבתי הספר נדון פעמים רבות בעבר, אם בעקבות אירועים ביטחוניים ואם בעקבות רעידות אדמה חזקות שהתרחשו ברחבי העולם. כדי שמערכת החינוך תוכל לפעול ברצף ולשמור על ילדי הגנים ובתי הספר גם במצבי חירום יש צורך במיגון תקין בכל בתי הספר. מבקר המדינה, שנדרש לנושא זה בדוח מיוחד שפורסם ב-2018, הדגיש כי המצב חמור במיוחד במגזר הערבי. לדברי המבקר, פערי המיגון במוסדות החינוך במגזר הלא-יהודי עומדים על יותר מ-38%, ובכ-500 מוסדות חינוך ב-44 רשויות מקומיות לא-יהודיות אין מיגון כלל או שהמיגון הקיים אינו יכול להכיל את כל הלומדים בהם (מבקר המדינה, 2018).

מובן שאין אפשרות מעשית למגן את כל המוסדות באופן מידי, אך יש לעשות מאמץ לשפר את המיגון בהם במהירות המרבית ובכל דרך אפשרית, לרבות באמצעות הבאת מרחבי מיגון יבילים כמו מיגוניות. חשוב להפוך את בתי הספר למקומות מוגנים לפחות כמו בתיהם של התלמידים, כדי שההורים יהיו מוכנים לשלוח לשם את ילדיהם בבטחה ובלב שקט. המהלך להשלמת המיגון במוסדות החינוך ייעשה בהדרגה, מתוך מתן עדיפות ליישובים הקרובים לגבול ולמקומות שאין בהם מיגון בכלל.

הרחבת המערך המסייע

לתקופת הקורונה, שלוותה בהפסקת הפעילות במוסדות החינוך ובערעור השגרה, היו כאמור השלכות קשות על חיי הילדים במגוון היבטים חשובים. השלכות אלו כוללות בין השאר עלייה בשיעורי הנשירה בחטיבה העליונה במגזר היהודי, התגברות תופעות האלימות וגידול במספר הפניות לסיוע פסיכולוגי. בהשוואה לקורונה, אשר פגעה בכל התלמידים במדינה במידה שווה, המלחמה פגעה יותר בתלמידים מאזור הצפון ומאזור העוטף בהשוואה לתלמידים המתגוררים בעורף. עם זאת, ברור שאם המלחמה תימשך זמן רב,

קל וחומר אם היא תתרחב לכל הארץ כתוצאה מהצטרפות גורמים נוספים למלחמה, כל התופעות הללו יחזרו על עצמן ואולי אף בעוצמה יתרה. לכן חיוני לפעול לחיזוק המערך המסייע בבתי הספר, הכולל יועצות חינוכיות, קצינות ביקור סדיר, עובדות סוציאליות, אחיות ופסיכולוגיות ולהקצות לכך משאבים ייעודיים, שכן מהלך כזה לא יתאפשר ללא הגדלת התקנים והעלאת השכר.

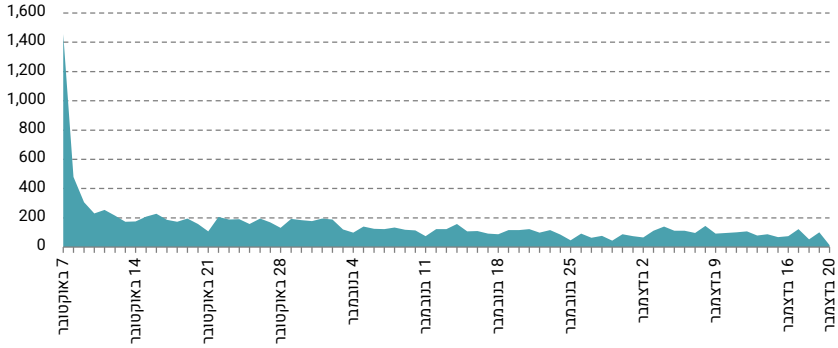
בחינות הבגרות

כמו בתקופת הקורונה, גם במשבר הנוכחי קבע משרד החינוך שיהיו הקלות לנבחנים בבחינות הבגרות בשנת הלימודים תשפ"ד. פתרון זה עשוי להיות בעייתי, שכן הוא עלול ליצור חוסר שוויון בין תלמידים על רקע קרבתם לאזורי העימות והימצאותם של מרחבים מוגנים בסביבתם – שני הגורמים העיקריים שקובעים את מידת הפגיעה בלמידה. לכן אנחנו מציעים לשקול לאמץ מודל אחר: לבטל השנה את בחינות הבגרות ולגייס את כל תלמידי כיתות י"ב למשימות לאומיות בתחומים הסובלים ממחסור בכוח אדם, ובראשם החקלאות. הציון בתעודת הגמר שלהם יהיה מורכב משקלול הישגיהם בכיתות י"א ומהתרשמות מוריהם מתפקודם ומביצועיהם במשימות שאליהן גויסו.

מערכת הבריאות

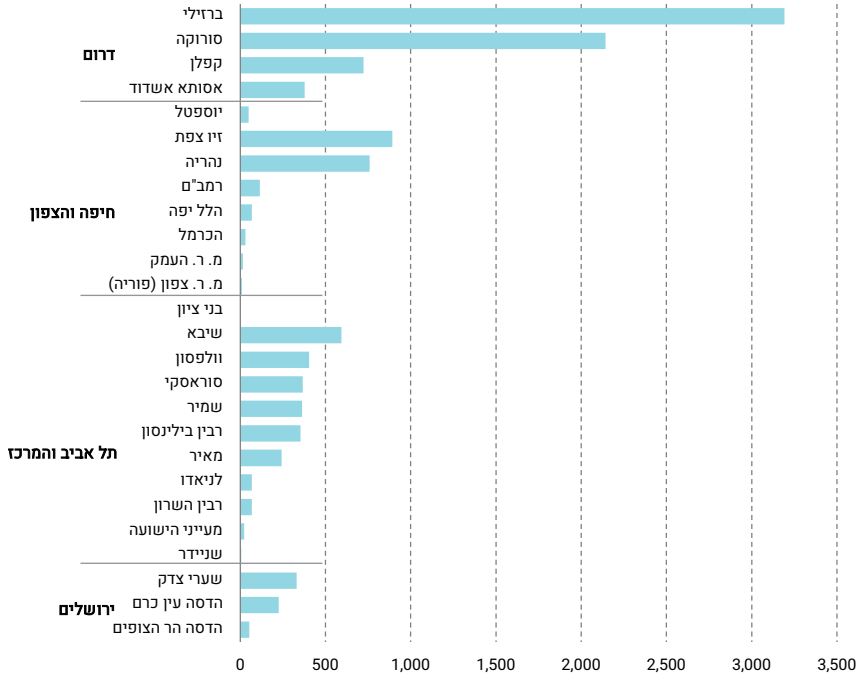
למלחמת 7 באוקטובר 2023 יש השפעה רב-ממדית וחסרת תקדים על הבריאות ועל מערכת הבריאות בישראל. על פי נתוני משרד הבריאות, מאז תחילת המלחמה נפגעו למעלה מ-7,500 בני אדם, ויותר מ-1,450 מהם הגיעו לבתי החולים ביום הראשון למלחמה (תרשים 3). אלה מספרים שלא נודעו כמותם בעבר. כפי שמראה תרשים 4, את מרבית הנפגעים קלטו בתי החולים בדרום, בעיקר סורוקה וברזילי. ב-7 באוקטובר קלט המרכז הרפואי סורוקה כ-700 נפגעים, מהם כ-120 במצב קשה. לשם השוואה, וכדי לעמוד על המשמעות של המספר הזה, נציין כי בתרחיש מחמיר של אירוע רב-נפגעים שאליו התכונן בית החולים בתרגילים שונים דובר על כ-100–200 נפגעים.

תרשים 3. מספר הנפגעים – מגמה יומית, 7 באוקטובר עד 20 בדצמבר

מקור: נדב דוידוביץ', מרכז טאוב | נתונים: עולם הדאטה, משרד הבריאות

תרשים 4. מספר הנפגעים בחלוקה לפי בתי חולים ומחוזות, נכון ל-20 בדצמבר

מקור: נדב דוידוביץ', מרכז טאוב | נתונים: עולם הדאטה, משרד הבריאות

בתחילת נובמבר קיימה המועצה הלאומית לטראומה דיון לצורך הפקת לקחים מהאירוע של 7 באוקטובר. המועצה דנה בין השאר בנושא הוויסות הראשוני (מהשטח) והשינויי (לאחר ההגעה לבית החולים) של הנפגעים, לרבות יחסי הגומלין בין הכוחות המפנים (צבא, מד"א וכוחות הצלה נוספים), בתי החולים ומשרד הבריאות. בדיון הוזכר מספר הנפגעים העצום, בייחוד ביום הראשון למלחמה, אשר הקשה את הוויסות והטיל על בתי החולים עומסים חסרי תקדים, בדגש על המרכזים הרפואיים סורוקה וברזילי. לאור זאת נדרשת חשיבה על שינויים בניהול תהליכי ויסות הנפגעים והתיאום בין הגורמים השונים.

אתגר משמעותי נוסף בטיפול בנפגעים הוא נושא המיגון. למרות דיונים רבים שהתקיימו בנושא, בתי חולים רבים בישראל עדיין אינם ממוגנים באופן מספק. כמחצית מחדרי הניתוח במרכז הרפואי סורוקה אינם ממוגנים, ובמרכז הרפואי ברזילי, שספג פגיעות ישירות, אין מיגון לארבע קומות של מחלקות אשפוז ולתשתיות קריטיות שונות, כולל לבנק הדם. דוח מבקר המדינה התייחס לנושא זה כבר לפני עשור (מבקר המדינה, 2014), ולמרות זאת הנושא התקדם בעצלתיים. היעדר המיגון בבתי החולים הביא לשחרור של חולים ולביטול פעולות שונות, ולהעברה של מטופלים בתוך בתי החולים לאזורים ממוגנים תוך כדי המלחמה. על פי הערכות של משרד האוצר שניתנו בדיונים שנערכו בכנסת, עלות המיגון של בתי החולים עומדת על כ-4 מיליארד ש"ח.

מלבד הטיפול בנפגעים וההיערכות להמשך המלחמה, אחד המאמצים המרכזיים של מערכת הבריאות, כפי שהוגדר על ידי משרד הבריאות במפגש שולחן עגול שקיים עם ארגוני החברה האזרחית,³ הוא מתן מענה לעקורים ולמפונים והיערכות לקיום שגרת חירום מתמשכת. המאמצים בתחום הטיפול מתמקדים בהמשך אספקת שירותי בריאות ותרופות לאוכלוסייה, בביטחון תזונתי ובהתמודדות עם האתגרים הנפשיים. עשרות אלפי המפונים והעקורים אשר שוכנו במתקנים ברחבי הארץ – בעיקר באזור ים המלח ובאילת, אך גם ביישובים אחרים – הביאו לגידול ניכר בהיקף האוכלוסייה המקומית. אוכלוסיית אילת, למשל, גדלה פי שניים ויותר. מצב זה מאתגר את המערכות המקומיות במתן טיפול רפואי. עקב כך קופות החולים מאפשרות היום קבלת מטופלים שלא על פי כתובת המגורים ומתקיים שיתוף פעולה בין הקופות, כולל במתן תרופות.

הרצון לתמוך בקהילות המפונים והעקורים הביא לגל של התנדבות ועשייה של החברה האזרחית. פעילות זו מבורכת כשלעצמה, אבל היא מוכרחה להיעשות מתוך תיאום עם משרד הבריאות ועם גורמים מחוץ למערכת הבריאות. הצורך בתיק אחוד של נתונים הביא לקידום יוזמות שונות לתיאום בין הגורמים השונים כדי לאפשר רצף טיפולי, כגון מערכת "יחד" ו"חמ"ל מפונים ומתפנים" שהקים משרד הבריאות. מערכות אלו עוסקות בתיאום בין גורמי משרד הבריאות בתחומים של בריאות הציבור, התפתחות הילד, גריאטריה, תזונה,

3 ראו סיכום שיח רב-מגזרי: ארגוני החברה האזרחית עם מנכ"ל משרד הבריאות משה בר סימן טוב.

שיקום, וניידות אל מול קופות החולים, הן לצורך ייעול תהליך הטיפול והן לשם איסוף מידע ופילווחו על פי משתנים שונים, כולל גורמי סיכון. יש לקוות שיוזמה יוצאת דופן זו תימשך גם לאחר המלחמה.

בריאות הנפש היא אחד האתגרים הדרמטיים בתחום הבריאות בעת הזאת. עשרות אלפי אנשים נחשפו לאירועים קיצוניים, קהילות שלמות נפגעו בעקבות המלחמה ומעגלי תמיכה מידיים התערערו, לרבות בשל פינוי מסיבי של אוכלוסיות מסביבת חייהן הטבעית. כל אלה הגדילו משמעותית את מספר הנזקים למענה נפשי, אך ספק אם המערכת תהיה מסוגלת לספק להם אותו. מערך בריאות הנפש סובל מהזנחה מתמשכת ורבת-שנים הן בכוח אדם והן בתשתיות, בייחוד לאחר משבר הקורונה, שגם לו היו השלכות משמעותיות על בריאות הנפש אשר לא קיבלו מענה מספק. בתחום בריאות הנפש אל לנו לשכוח את המטפלים. החוויות שעברו אנשי הבריאות בבתי החולים ובקהילה, בפרט בימים הראשונים של המלחמה, הן חוויות קיצוניות אשר מחייבות מענה נפשי.

כדי להתמודד עם המצוקה בתחום בריאות הנפש, משרד הבריאות בשיתוף עם קופות החולים, משרדי ממשלה נוספים ורשויות מקומיות הקים מרכזי חסון והרחיב מרכזים קיימים, ולצד זאת הרחיב את תמיכתו בעמותות המפעילות מוקדי מצוקה טלפוניים ואינטרנטיים וגיבש מתווה לגיוס מטפלים בתחום בריאות הנפש. המשבר הנוכחי יכול להוות נקודת מפנה למערך בריאות הנפש ולהביא לשיקומו ולחיזוקו, בדגש על הרחבת מעגל המטפלים במערכת הציבורית ובניית מערכת מודעת-טראומה, שנועדה להבטיח מודעות לטראומה בכל שלבי הטיפול, כולל על ידי גורמים שאינם קשורים לבריאות הנפש.

נושא חשוב נוסף הדורש התמודדות הן בטווח המיידי והן בטווח הארוך הוא נושא השיקום, הן הפיזי והן הנפשי. בשבועות הראשונים של המלחמה הגיעו למחלקות השיקום באשפוז כ-200 מטופלים, ובכל שבוע לחימה נוסף צפויים להגיע אליהן כ-40 פצועים נוספים. כיום ישנם עשרות קטועי גפיים ומקרים רבים של כפל תחלואה פיזית ונפשית אשר דורשים התייחסות ייחודית. יש צורך באיתור וזיהוי מטופלים עם צרכים שיקומיים ובמתן טיפול שיקומי עם רצף טיפולי, תוך סנכרון בין הגופים המטפלים במשרד הבריאות ומחוצה לו. כמו כן יש לפעול לחיזוקם של מרכזי שיקום רב-מקצועיים. מערך השיקום בישראל הוזנח במשך שנים, בייחוד בפריפריה, בדומה למערך בריאות הנפש. גם כאן המשבר מביא עימו הזדמנות פז לבניית התשתיות ולחיזוק כוח האדם.

מרכז כובד אחר שהגדיר משרד הבריאות הוא חיזוק מרקם החיים המשותפים. כ-40% מהעובדים במערכת הבריאות כיום הם ערבים. מערכת הבריאות הישראלית מוזכרת פעמים רבות כדוגמה ומופת לדו-קיום יהודי-ערבי. עם זאת אין להתעלם מן המתח הקיים בין שתי החברות, אשר התעצם עוד יותר במבצע שומר החומות ולאחריו. מאורעות 7 באוקטובר והמלחמה שפרצה בעקבותיהם עוררו בציבור הישראלי גל של חרדה וכעס, ואלה לא

פסחו על מערכת הבריאות, החווה בתקופה זו משבר קולגיאליות מהקשים בתולדותיה. על מערכת הבריאות – משרד הבריאות, בתי החולים וקופות החולים – לפעול באופן אקטיבי לתמיכה בעובדיה, כפרטים וכצוותים, על מנת להבטיח סביבת עבודה נאותה, בטוחה ומכבדת, סולידרית ומכוונת מטרות משותפות שתאפשר לעובדים להמשיך ולטפל בחולים ובפצועים באותה מסירות שאפיינה אותם תמיד. לשם כך ראוי לשוב ולעיין בהמלצות הוועדה המתכללת בנושא גזענות, אפליה והדרה במערכת הבריאות (משרד הבריאות, 2018), שלמרבית הצער מעולם לא יושמו. בשלב הראשון צריך לבנות תשתית ארגונית שתיתן מענה לצרכים הדחופים שמתעוררים בעת הזו על ידי הקמת גוף רב-תחומי שיפעל לניהול ולריכוז הנושא ברמת המדיניות. בשלב השני יש לספק מענה לצורכי המערכת הרפואית בטווח הארוך, תוך מתן כלים לקידום שיח והקשבה.

עניין חשוב נוסף, אשר נדון במשרד הביטחון ובגופים ביטחוניים אחרים, הוא המצב הסניטרי וההומניטרי ברצועת עזה. מעבר להשפעתו המיידית על מצבה הבריאותי של אוכלוסיית הרצועה, ומעבר להשלכותיו הבין-לאומיות ולהשפעתו האפשרית על המשך הלחימה, נושא זה הוא גם בעל פוטנציאל לא מבוטל להשפעה בריאותית על תושבי ישראל. על פי דיווחים של ארגונים בין-לאומיים, מצב המים והביוב בעזה חמור: זמינותם של המים לתושבי הרצועה עומדת היום על כשלושה ליטרים לאדם ליום, בעוד ארגון הבריאות העולמי ממליץ על כ-50–100 ליטרים לאדם ליום. מצב זה, בשילוב בעיות הביוב הכרוניות, אשר החמירו עוד יותר בזמן המלחמה, הוא כר פורה להתפתחות מחלות זיהומיות שיכולות לזלוג לישראל, בין השאר דרך השפכים המוזרמים לים התיכון ובסופו של דבר מגיעים לחופי ישראל. בתחילת נובמבר ספגו שבעה מתקני מים ברחבי עזה פגיעה ישירה ונגרם להם נזק כבד – שלושה קווי ביוב בעיר עזה, שתי בארות מים ברפיח ושני מאגרי מים, ברפיח ובמחנה הפליטים ג'באליה. עיריית עזה התריעה על סכנה מיידית של הצפת מי ביוב. ארבעה מתוך חמשת המכונים לטיהור שפכים הפסיקו לפעול, והתוצאה הייתה הזרמה של 120 אלף מ"ק של שפכים ביום לים התיכון.

לסיכום, למלחמות יש השפעה רב-ממדית על הבריאות, ובמלחמה הנוכחית הדבר נכון שבעתיים. מערכת הבריאות של ישראל הגיעה למלחמה זו כשהיא מורעבת וסובלת מקשיי תפקוד, בעיקר בתחומים אשר כעת מתבררים כקריטיים במיוחד כמו מערך בריאות הנפש, מערך השיקום ובריאות הציבור. קשיים אלו, בדומה לקשיים בתחומים אחרים, ניכרים במיוחד בפריפריה, והדבר יוצר פערי בריאות שאין להם מקום במדינה מתוקנת. עם זאת, כמו בתקופת הקורונה, מערכת הבריאות על כל חלקיה שבה והדגימה את יכולותיה יוצאות הדופן. היא התעשתה במהירות והחלה ללמוד את המצב שנוצר על מנת לספק את המענים הנדרשים, תוך שימוש נבון בכוח האדם שלה ובמתנדבים הרבים שהעמידו את עצמם לרשותה וקיום שיח פורה ושיתוף פעולה עם ארגוני החברה האזרחית. האתגרים שהיא

ניצבת בפניהם יכולים לשמש מנוף לחיזוק המערכת ובנייתה ולצמצום פערי הבריאות לקראת ההתמודדות הארוכה עם תוצאות המלחמה, לצד קיומה של שגרת עבודה רגילה שעוד תגיע.

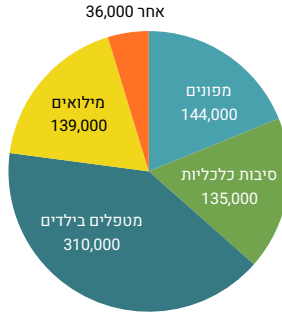
המערכות הכלכליות

שוק העבודה

למלחמה היו השפעות כבדות משקל על שוק העבודה בישראל בשל היעדרותם המיידית של מאות אלפי מועסקים מעבודתם. מסה גדולה הייתה מקרב כוחות המילואים. עם פרוץ המלחמה אישרה הממשלה את גיוסם של עד 360 אלף חיילות וחיילי מילואים (ראו למשל אייכנר, 2023). אמנם אין דיווחים על המספר המדויק של אנשי מילואים שגויסו בפועל, אך על פי הערכות שונות גויסו בין 200 ל-300 אלף איש ואישה. תרשים 5 מציג ניסיון לחלק את מספר הנעדרים זמנית ממקום עבודתם על בסיס שני דוחות: סקר כוח אדם של הלמ"ס לחודש אוקטובר ודוח של בנק ישראל. על פי הסקר של הלמ"ס, באוקטובר 2023 היו 918 אלף נעדרים מהעבודה, מהם 38 אלף עקב מחלה ו-115 אלף עקב חופשה. 764 אלף הנותרים נעדרו ברובם הגדול עקב המלחמה. מתוכם, 139 אלף שירתו במילואים (יש לזכור שחלק גדול ממשרתי המילואים לא עבדו לפני המלחמה, למשל סטודנטים). על פי תחשיבי בנק ישראל, כ-144 אלף הם מפונים שלא עבדו, ועוד 310 אלף (לא כולל מפונים) לא עבדו עקב סגירת בתי הספר והצורך לשמור על הילדים. 135 אלף נוספים לא עבדו "מסיבות כלכליות" – למשל צמצום בהיקפי הפעילות של מקום העבודה, ועוד 36 אלף מסיבות אחרות.⁴ על פי נתונים אלו, 20% מהעובדים נעדרו זמנית מעבודתם כל השבוע, הן בקרב גברים והן בקרב נשים. בקרב הנשים, 32% נעדרו בגלל צמצום הפעילות של מקום עבודתן ו-41% נעדרו מסיבות אחרות, אשר רובן נובעות ככל הנראה מהצורך להשגיח על ילדים.

4 ראו הלמ"ס, הודעה לתקשורת מיום 20 בנובמבר 2023, נתונים עיקריים מסקר כוח אדם לחודש אוקטובר 2023; בנק ישראל, הודעה לעיתונות מיום 9 בנובמבר 2023, ניתוח מיוחד של חטיבת המחקר בבנק ישראל: העלות הכלכלית של היעדרויות מהעבודה במהלך מלחמת "חרבות ברזל".

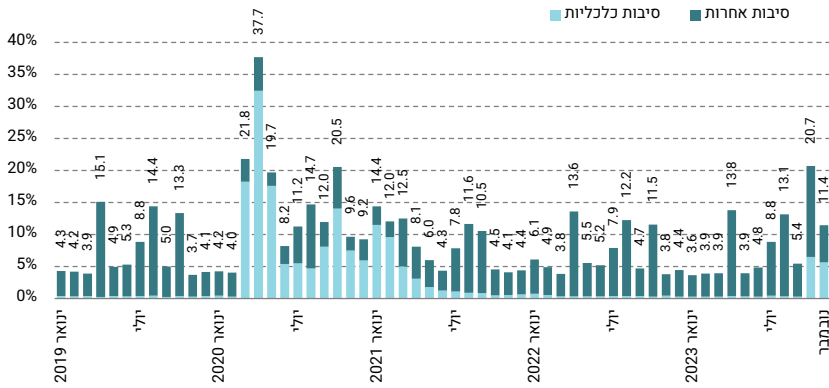
תרשים 5. מספר המועסקים שנעדרו זמנית מעבודתם מסיבות הקשורות למלחמה, אוקטובר 2023

מקור: בנימין בנטל ואבי וייס, מרכז טאוב | נתונים: בנק ישראל; הלמ"ס

מאז חודש אוקטובר ירד מספר הנעדרים ממקום העבודה מ-900 אלף לכ-500 אלף, בעיקר בעקבות פתיחתם הכמעט מלאה של בתי הספר. עם זאת, מספר הנעדרים עקב שירות מילואים כמעט לא השתנה. תרשים 6 מתווה את שיעור העובדים שנעדרו ממקום עבודתם במשך כל השבוע שבו נסקרו מתוך כלל המשתתפים בכוח העבודה מינואר 2019. התרשים מבחין בין שתי סיבות היעדרות: כלכליות ואחרות. סיבות מהסוג הראשון כוללות צמצום בפעילותו של מקום העבודה או הוצאה לחל"ת בתקופת הקורונה, והסיבות האחרות כוללות מחלה, חופשה ומילואים. התרשים מצביע בבירור על עלייה עונתית בשיעור הנעדרים בחודשים שבהם חלים חגים וחופשות (פסח, חגי תשרי וחופשת הקיץ). בשאר החודשים נע שיעור הנעדרים סביב 4%, מיעוטם הקטן מסיבות כלכליות. תקופות הסגרים בקורונה, בפרט הסגר הראשון, בולטות מאוד בחריגותן הן בשיעור הנעדרים והן בחלקם הגדול של נעדרים מסיבות כלכליות. מעניין להשוות בין אוקטובר 2020 ואוקטובר 2023. בשנת 2020 אופיין חודש אוקטובר בסגר שנמשך עד 13 בחודש, ושמיני עצרת חל בו ב-10 בחודש. השנה חל שמיני עצרת ב-7 בחודש, היום שבו פרצה המלחמה. שני החודשים כמעט זהים בשיעור הנעדרים מהעבודה, אך הרכבם שונה: ב-2020 14% נעדרו מסיבות כלכליות, לעומת 6.5% בלבד בשנת 2023. גם בהתפתחות בחודש העוקב ניכר דמיון מסוים – בשני המקרים הייתה ירידה בשיעור הנעדרים: בנובמבר 2020 ירד שיעורם ל-9.6%, ובנובמבר 2023 הוא ירד ל-11.4%. עם זאת, משקלם של הנעדרים מסיבות כלכליות עדיין היה גבוה משמעותית בתקופת הקורונה – 7.5%, לעומת 5.6% השנה. לאחר מגפת הקורונה חזר המשק לפעילות שגרתית במחצית 2021. ימים יגידו אם חזרה דומה לשגרה תתרחש גם במהלך שנת 2024.

תרשים 6. נעדרים זמנית מהעבודה כל השבוע, לפי סיבה

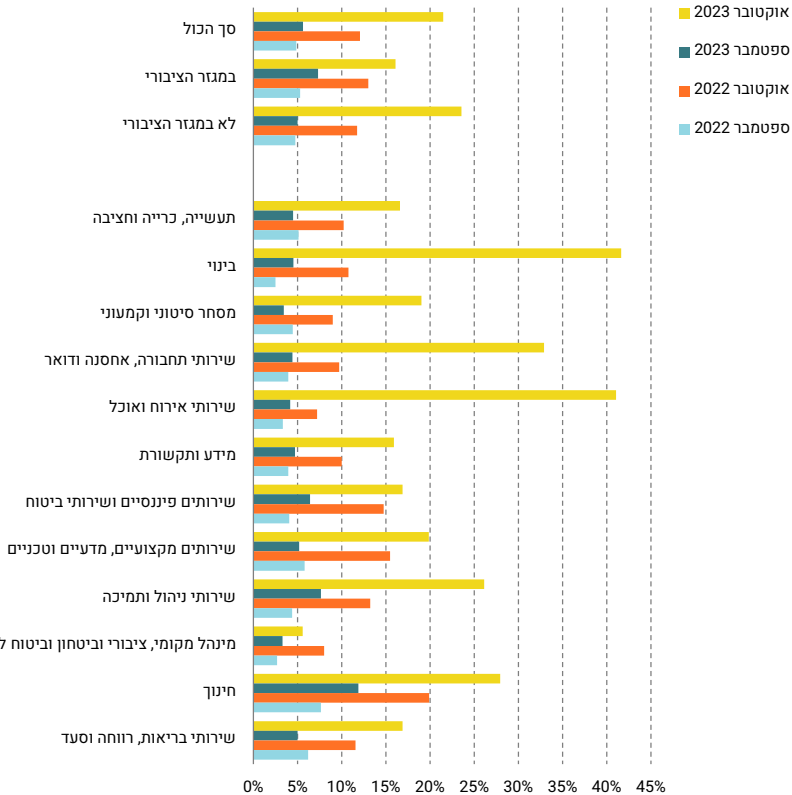
מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: הלמ"ס

תרשים 7 מתווה את שיעור העובדים שנעדרו מעבודתם מכל סיבה שהיא במשך כל השבוע שבו נסקרו בחודשים ספטמבר ואוקטובר של 2022 ו-2023 בענפים המעסיקים לפחות 3% מהמועסקים במשק ומכסים יחד כ-94% מכלל המועסקים. לצורך השוואה יש לזכור שב-2022 חל ראש השנה ב-26 בספטמבר ואילו ב-2023 הוא חל ב-16 בספטמבר. בהתאם, ללא המלחמה השפעת החגים על היעדרויות באוקטובר השנה הייתה צפויה להיות קטנה מזו שבאוקטובר אשתקד. לכן ברור שהעלייה הגדולה בהיעדרויות באוקטובר השנה היא תולדה של המלחמה.

בהשוואה בין ענפי המשק השונים באוקטובר השנה בולט ההבדל בהשפעת המלחמה על שיעורי היעדרות במגזר הציבורי (המעסיק כרבע מהמועסקים) ובמגזר שאיננו ציבורי: בעוד בימי שגרה שיעורי היעדרות בשני המגזרים האלה דומים, באוקטובר 2023 היה שיעור היעדרות במגזר שאיננו ציבורי גבוה ב-7.4 נקודות אחוז מזה שבמגזר הציבורי. שיעורי היעדרות הגבוהים ביותר – וגם החריגים ביותר בהשוואה לשגרה – הם בענף הבנייה (המעסיק כ-5% מהמועסקים), שירותי אירוח ואוכל (כ-4% מהמועסקים), שירותי תחבורה, אחסנה, דואר ובלדרות (כ-5% מהמועסקים), ובמגזר הציבורי – מינהל מקומי, ציבורי וביטחון וביטוח לאומי (כ-10% מהמועסקים) וחינוך (כ-12% מהמועסקים). היעדרות הגבוהה בענפי האירוח והתחבורה והבלדרות נובעים ככל הנראה מצמצום הביקוש, ואילו במינהל מקומי וחינוך מצמצום היעדרות הגבוהה בענף הבינוי מבטאת קרוב לוודאי את רתעתם של עובדים ערבים לבוא למקום העבודה, ובמקביל את חששם של המעסיקים היהודים בענף מפני עובדיהם הערבים.⁵

5 ראו גם בנק ישראל, הודעה לעיתונות מיום 10 בדצמבר 2023, ניתוח מיוחד של חטיבת המחקר: השפעת מלחמת "חברות ברזל" על תשומת העבודה בחברה הערבית.

תרשים 7. נעדרים זמנית מהעבודה כל השבוע, ענפי משק נבחרים

מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: הלמ"ס

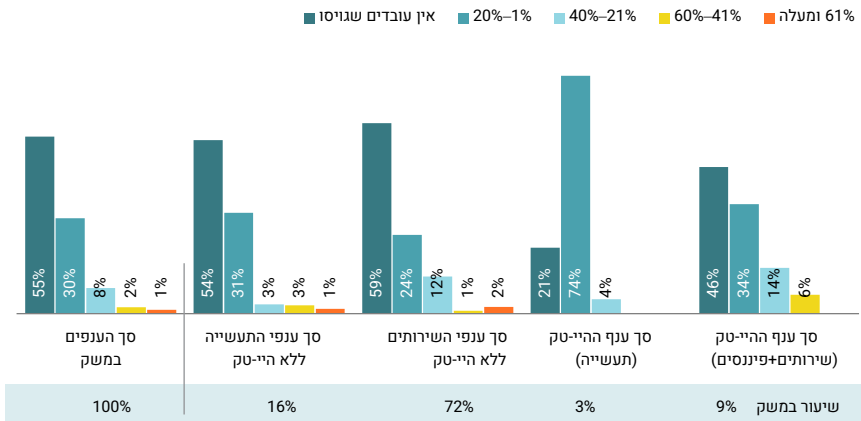
על פי הערכות בנק ישראל, הנזק השבועי בגין היעדרות עובדים מעבודתם בשלושת השבועות הראשונים למלחמה עמד על כ-2.3 מיליארד ש"ח, שפירושו במונחי תוצר נזק של יותר מ-0.1% בשבוע. ההיעדרות בשל גיוס המילואים הנרחב הייתה אחראית לנזק של כחצי מיליארד ש"ח בשבוע (המספר הנמוך נובע מכך שאנשי המילואים "עובדים" עבור המגזר הציבורי ותפוקתם נמדדת בהתאם), הנזק שנגרם מהיעדרות מהעבודה בשל פינוי תושבים מוערך בכ-0.6 מיליארד ש"ח בשבוע, וההיעדרות שמקורה בסגירתם המלאה של מוסדות החינוך גרמה נזק של כ-1.25 מיליארד ש"ח בשבוע.⁶

6 ראו הודעה לעיתונות של בנק ישראל, ניתוח מיוחד של חטיבת המחקר בבנק ישראל: העלות הכלכלית של היעדרויות מהעבודה במהלך מלחמת "חרבות ברזל".

נתונים כמותיים לגבי מצב התעסוקה ניתן לשאוב מסקר בזק שערכה הלמ"ס בקרב כ-68 אלף עסקים ב-24–26 באוקטובר ומנתוני הביטוח הלאומי על מבקשי דמי אבטלה.⁷ הסקר של הלמ"ס נערך בקרב עסקים במגזר העסקי ותוצאותיו מתפלגות על פי תחום הפעילות של העסקים. הסקר מדווח על כלל העסקים בענפי התעשייה, תוך הבחנה בין ענף תעשיית ההיי-טק לשאר ענפי התעשייה, ובאופן דומה, על כלל ענפי השירותים, תוך הבחנה בין ענפי שירותי ההיי-טק (והפיננסים) ובין שאר ענפי השירותים. הסקר מייצג כ-2.2 מיליון עובדים מתוך כ-3.2 מיליון עובדים במגזר העסקי.

תרשים 8 מדווח על התפלגות העסקים על פי שיעורי הגיוס למילואים בקרב עובדיהם. כפי שניתן לראות, 55% מהעסקים דיווחו שעובדיהם לא גויסו כלל. 75% מהעסקים המעסיקים יותר מ-100 עובדים דיווחו על שיעור גיוס של 1%–20%. לאור העובדה שבשנת 2019 הועסקו בעסקים אלו 56% מהעובדים בכלל המשק – שהם כ-70% מעובדי המגזר העסקי – מדובר בנתון משמעותי ביותר.⁸ בולט השיעור הגבוה של עסקים בתעשיית ההיי-טק שדיווחו על גיוס של 1%–20% מעובדיהם. היות שבענף ההיי-טק יחס התעסוקה בין גברים לנשים הוא 2:1 (כלומר שני גברים לאישה, כמו בשאר העולם), מפתיע השיעור הנמוך יחסית של עסקים בענף שירותי ההיי-טק והפיננסים שדיווחו על נתון דומה.

תרשים 8. התפלגות העסקים לפי שיעור המגויסים בענפי משק מרכזיים, אוקטובר 2023

מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: הלמ"ס

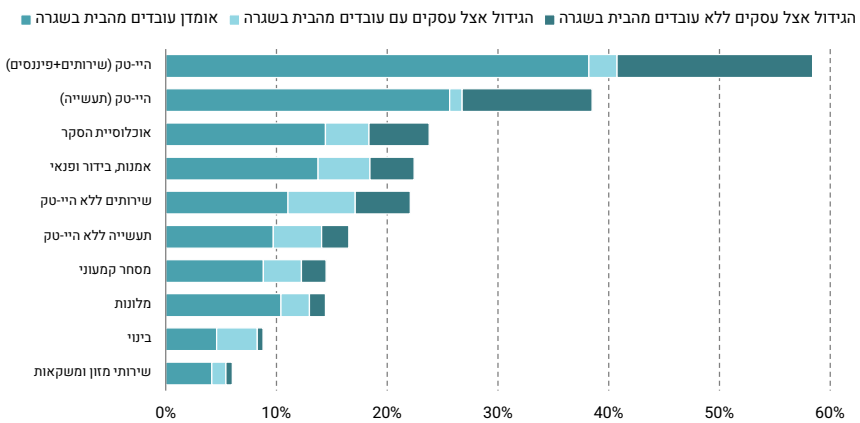
7 הלמ"ס, הודעה לתקשורת מיום 1 בנובמבר 2023, סקר מצב העסקים בזמן מלחמת חרבות ברזל: נתונים מתוך סקר בזק לחודש אוקטובר 2023; לנתוני האבטלה ראו באתר הביטוח הלאומי, מצב מלחמה – מבקשי דמי אבטלה מהביטוח הלאומי.

8 ראו הלמ"ס, דמוגרפיה של עסקים, מקבץ נתונים סטטיסטיים ממרשם העסקים, 2011–2019, לוח 6, 29 ביולי 2021.

המצב היום בשוק העבודה, כמו בתחומים רבים אחרים, שונה מהותית מהמצב בתקופת הקורונה: בזמן הקורונה המדינה מנעה יציאה לעבודה, ואילו בזמן המלחמה המדינה מנסה לעודד המשך תעסוקה ככל האפשר. עם זאת, בהיבט של העבודה מהבית יש דמיון רב בין שני האירועים. בנק ישראל מעריך שכ-12% מן המפונים מיישובי העוטף, מיישובי הצפון ומאשקלון עובדים מהבית, ובסך הכול 16% מתוך 4.1 מיליון המועסקים במשק עובדים מהבית. להערכתו, תפוקתם של עובדים אלו נמוכה מתפוקתם הרגילה, והירידה בתפוקה גדולה יותר אצל עובדים מהבית מקרב המפונים. תרשימים 9 ו-10 מדווחים על ממצאי הסקר של הלמ"ס הנוגעים לשאלת שיעור המועסקים העובדים מהבית. תרשים 9 מראה שעסקים דיווחו על גידול ניכר במספר העובדים מהבית, ושהגידול נרשם הן בחברות שבהן חלק מהעובדים כבר עבדו מהבית, לפחות חלקית, לפני פרוץ המלחמה, והן בחברות שבהן לא הייתה כלל עבודה מהבית. כצפוי, יש עלייה בשיעור העבודה מהבית, והיא גדולה יותר בהיי-טק מאשר מחוץ להיי-טק, ובתוך ענף ההיי-טק – בשירותים יותר מאשר בתעשייה.

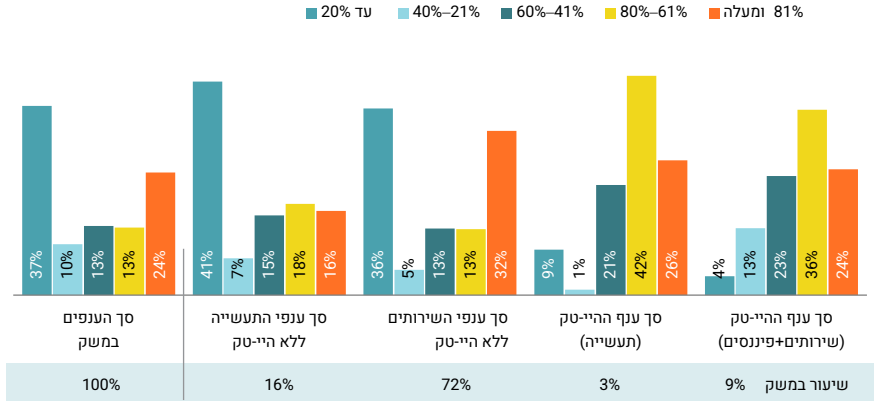
תרשים 9. הגידול בעבודה מהבית, אוקטובר 2023

מקור: אבי וייס, מרכז טאוב | נתונים: הלמ"ס

תרשים 10 מראה את האינטנסיביות של העבודה מהבית. 37% מהעסקים בישראל דיווחו שאין אצלם כלל עבודה מהבית, אבל בקרב חברות המעסיקות יותר מ-250 עובדים, שבהן מועסקים קרוב למחצית העובדים במשק (כ-60% מהמועסקים במגזר העסקי), רק 15% דיווחו שאין אצלן מועסקים העובדים מהבית. בכלל ענפי ההיי-טק (תעשייה ושירותים, כולל פיננסים), שיעור העסקים המדווחים על כך ש-61%–80% מעובדיהם עובדים מהבית גבוה במיוחד.

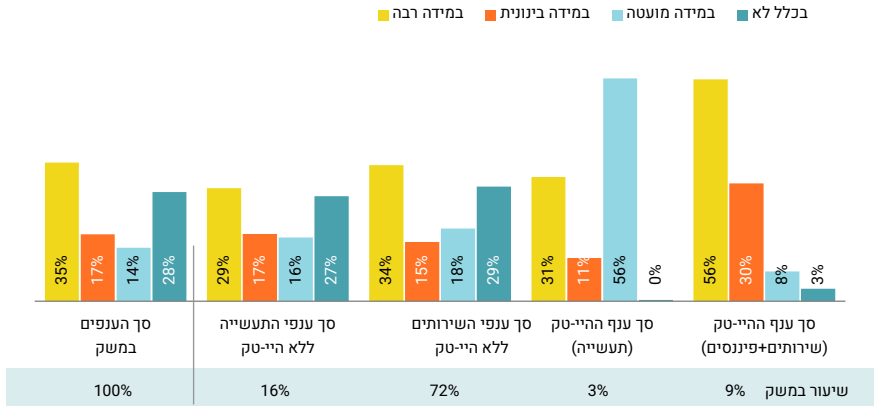
תרשים 10. התפלגות העסקים לפי שיעור העובדים מהבית בענפי משק מרכזיים, אוקטובר 2023

מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: הלמ"ס

לבסוף, מן הסקר עולה גם תמונה על ההפרעה שנגרמת לעסקים בגלל סגירת מערכת החינוך (תרשים 11). התפלגות התשובות לגבי מידת הפגיעה דומה למדי בקרב ענפי התעשייה והשירותים במשק שאינם כוללים היי-טק. כיוון שמשקלם של ענפים אלו בתעסוקה גבוה, עובדה זו משתקפת גם בנתוני כלל ענפי המשק. בפרט, כשליש מהעסקים במשק מדווחים על פגיעה מהותית בפעילות. באופן מפתיע, שיעור גבוה מאוד מענפי התעשייה בהיי-טק מדווחים על פגיעה מועטה, ואילו ענף שירותי ההיי-טק והפיננסים חריג בשיעור הגבוה של העסקים המדווחים על פגיעה מהותית בפעילותם. נתונים אלו עומדים בניגוד מסוים לשיעור העובדים מהבית בענפי המשק, והדבר מאשש את הערכת בנק ישראל בדבר הירידה בתפוקתם של העובדים מהבית.

תרשים 11. התפלגות העסקים לפי הפגיעה בפעילותם עקב סגירת מוסדות החינוך, אוקטובר 2023

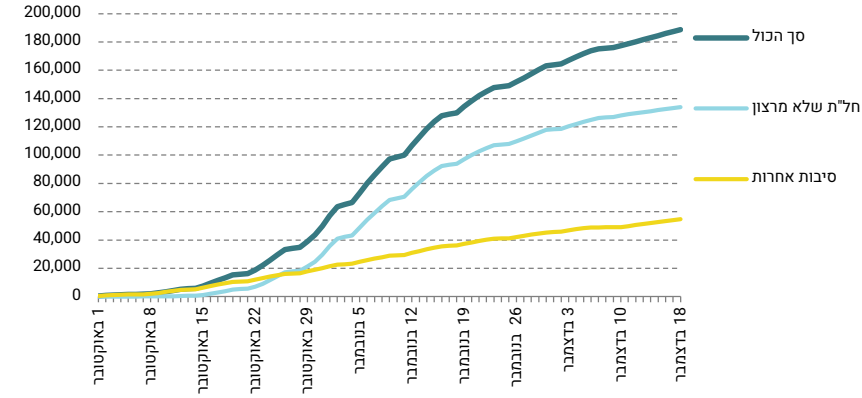

מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: הלמ"ס

בניגוד לבנק ישראל וללמ"ס, המתבססים על הערכות מושכלות ועל ניתוחים, הביטוח הלאומי מדווח על מספר הפניות בפועל לקבלת דמי אבטלה ברמה יומית, בחלוקה לפי סיבת הפנייה – הוצאה לחל"ת שלא מרצון ו"סיבות אחרות". תרשים 12 מדווח על מספר הבקשות לדמי אבטלה מאז תחילת אוקטובר. בשבוע הראשון של אוקטובר, לפני פרוץ המלחמה, היו 1,671 בקשות כאלה, מהן רק 60 עקב הוצאה לחל"ת שלא מרצון. על פי דוח של שירות התעסוקה מ-18 בדצמבר, מאז הוגשו עוד 187 אלף בקשות לדמי אבטלה, 133 אלף מהן עקב הוצאה לחל"ת שלא מרצון.⁹ יש לציין כי לפי הביטוח הלאומי, בימים כתיקונם מספר הבקשות החודשי לקבלת דמי אבטלה הוא כ-20 אלף.

9 ראו באתר שירות התעסוקה הישראלי, דופק שוק העבודה – נובמבר 2023, וכן באתר הביטוח הלאומי, מצב מלחמה – מבקשי דמי אבטלה מהביטוח הלאומי.

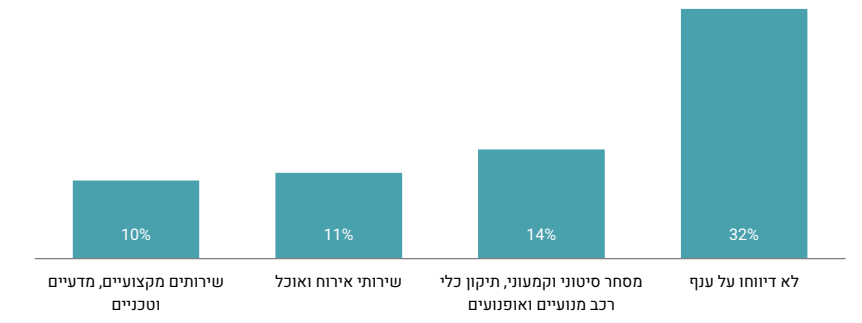
תרשים 12. מספר מצטבר של בקשות לדמי אבטלה מתחילת אוקטובר 2023

מקור: ניר קידר, מרכז טאוב | נתונים: המוסד לביטוח לאומי

תרשים 13 מדווח על הענפים העיקריים שמהם באים העובדים המבקשים דמי אבטלה. באופן מפתיע, כ-10% באים מענף השירותים המקצועיים, המדעיים והטכניים. פחות מפתיעה העובדה שהענפים שירותי אירוח ואוכל ומסחר סיטוני וקמעוני ותיקון כלי רכב מנועיים ואופנועים אחרים, כל אחד בנפרד, ליותר מ-10% מהתביעות לדמי אבטלה. עבור שליש מהתביעות הענף אינו ידוע, והשליש הנותר מפוזר באופן אחיד למדי ב-15 ענפי משק אחרים.

תרשים 13. שיעור התביעות לדמי אבטלה, לפי ענף, אוקטובר 2023

מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: המוסד לביטוח לאומי

לסיכום, שוק העבודה הישראלי ספג זעזוע קשה מאוד ב-7 באוקטובר. ההיקף העצום של גיוס לשירות מילואים, פינוי היישובים הנרחב ושיתוק מערכת החינוך גרמו להיעדרות מסיבית של עובדים ממקומות עבודתם. עובדות אלה באות לידי ביטוי בסקר כוח אדם ובסקר העסקים שערכה הלמ"ס, כמו גם בנתוני הביטוח הלאומי ושירות התעסוקה. נראה כי הנפגעים העיקריים מן המלחמה עד כה הם ענפי השירותים שאינם שייכים להיי-טק והעובדים בהם, בעוד ענפי ההיי-טק ועובדיהם נפגעו פחות. מצב זה מזכיר את תקופת הקורונה. היות שהעובדים שהוצאו לחל"ת בזמן הקורונה היו בעיקר בעלי השכר הנמוך, הוצאתם לחל"ת הביאה לעלייה בשכר הממוצע ובפריון העבודה במשק. יש לשער שתהליך דומה יתרחש גם הפעם, והדבר יצריך סיוע לעובדים – בפרט לאלה ששכרם היה נמוך מלכתחילה, שככל הנראה נפגעים יותר מהמלחמה יחסית לאחרים.

שאלה חשובה שיש לתת עליה את הדעת היא אזרחי ישראל הערבים. במשך שנים הלכה והשתפרה השתלבותה של האוכלוסייה הערבית ברוב חלקי הכלכלה הישראלית. נושאת הדגל בתחום השילוב היא מערכת הבריאות, שכבר שנים מדגימה אינטגרציה ראויה לציון בין יהודים וערבים בכל התפקידים ובכל הדרגות. למרבה הצער, קיימות עדויות רבות שקשר זה מתחיל להיפרם. כמו כן התבררו ממדיה של התלות ההדדית בין שתי החברות בהקשר של התעסוקה, והדוגמה הבולטת ביותר לכך היא ענף הבניין, שהפעילות בו נבלמה כמעט לחלוטין בשל תלותו הרבה בעובדים מקרב אזרחי ישראל הערבים וגם מקרב הפלסטינים.¹⁰ השאלה היא כמה זמן ייקח לאחות את הקרעים ולחזור לחיים משותפים כפי שהיה ערב המלחמה. כרגע אין לכך תשובה, אבל ברור לחלוטין שהחזרת העובדים הערבים והפלסטינים היא אינטרס כלכלי, ביטחוני וחברתי מן המעלה הראשונה של מדינת ישראל.

המשק הישראלי

בשלב זה, כל ההערכות המאקרו-כלכליות בדבר השפעתה של המלחמה על המשק כרוכות באי-ודאות גדולה. בדומה להערכות של בנק ישראל ושל סוכנויות דירוג האשראי, ההערכה שתובא להלן מניחה שהחיכוך הצבאי לא יתפשט בצורה משמעותית לזירות אחרות. כמו כן, ההערכות מניחות שהמערכה הצבאית האינטנסיבית תסתיים עד סוף השנה אך הפעילות הצבאית תימשך אל תוך השנה הבאה.

ישנה נטייה טבעית לבחון את המלחמה הנוכחית לאורם של מערכות ומשברים אחרים שישראל התנסתה בהם מאז תחילת המאה. ככלל, גם במערכות הצבאיות הקודמות וגם במשבר הקורונה התאפיין המשק הישראלי ביכולת התאוששות מהירה. אלא שהפעם

10 שיעור הנעדרים ממקום עבודתם בשל סיבות הקשורות למלחמה עמד בחודש אוקטובר על 28% בקרב גברים ערבים ועל 22% בקרב נשים ערביות, בהשוואה ל-17% בקרב יהודים ו-16% בקרב יהודיות. ראו משרד האוצר, 2023.

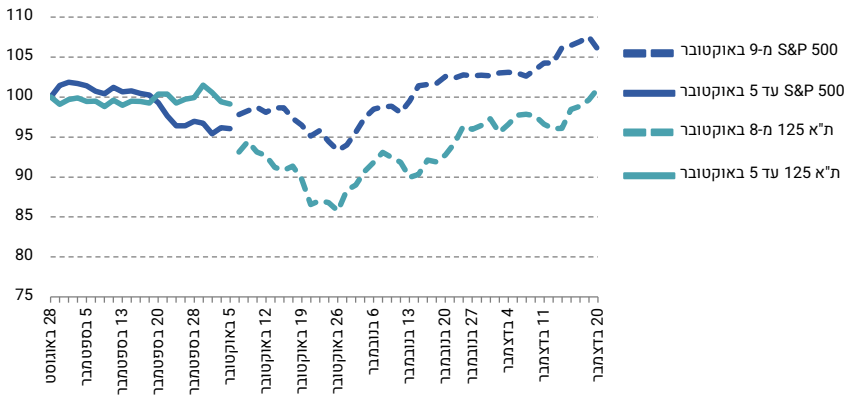
מדובר במשבר בקנה מידה שונה לחלוטין: בעוצמת הזעזוע, בפגיעה המורלית, באובדן תחושת הביטחון, בהיקף הפגיעה הנפשית והפיזית, בהיקפי כוחות המילואים שגויסו ובעלויות הלחימה.

ישראל נכנסה למערכה במצב כלכלי מצוין, אך האסון שהתרחש ב-7 באוקטובר השפיע עמוקות על כלכלתה. ברמה הראשונית ביותר, מעבר להרג הנורא, היה הרס רחב ממדים של רכוש. שיעורי ההיעדרות הגבוהים משוק העבודה לאורך זמן יגבו מחיר כבד במונחי תוצר. עלות החימוש והפעילות הצבאית של כוחות צה"ל גבוהה כל כך עד שגם לאחר שיתקבל מארצות הברית הסיוע המובטח בסך 14.3 מיליארד דולר עדיין יותר עומס כבד על כלכלת ישראל.

כדי להבין כיצד רואה השוק את ההשפעה הצפויה של המלחמה על המשק הישראלי השווינו את ביצועי שוק המניות בתל אביב לביצועי מדד S&P 500 האמריקאי בחודשים האחרונים. כפי שאפשר לראות בתרשים 14, מסוף אוגוסט 2023 ועד פרוץ המלחמה הראה מדד תל אביב 125 ביצועים דומים לאלה של המדד האמריקאי ואף מעט טובים יותר. עם פרוץ המלחמה איבדו המניות בתל אביב כ-5% מערכן, ובהמשך נוצר פער של כ-10% בין תשואות שני המדדים מאז סוף אוגוסט 2023.

תרשים 14. מדדי מניות בישראל ובארה"ב, אוגוסט-דצמבר 2023

28 באוגוסט 2023 = 100

מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: S&P 500; תל אביב 125

למרות אי-הוודאות הגדולה שאנחנו שרויים בה לגבי משכה ועוצמתה של המלחמה, כמו גם לגבי התפשטותה לגזרות אחרות, גופים כלכליים שביצעו הערכות של הצפוי להתרחש מביעים אופטימיות זהירה. בבסיס הערכות של בנק ישראל, סוכנות דירוג האשראי S&P ומכון אהרן עומדות הנחות יסוד אופטימיות יחסית, שעיקרן המשך מיקוד הלחימה בדרום וירידה הדרגתית בעוצמתה.¹¹

בטווח המידי, הפגיעה בתמ"ג נובעת ברובה מהפגיעה בשוק העבודה כפי שהוצג לעיל. יש לציין כי הערכות מניחות שלמרות עצירת ההשקעות הצפויה בענף ההיי-טק, הוא ימשיך לפעול בקירוב ברמה של ערב המלחמה, לפחות ברבעון האחרון של 2023. הנחה זו מושתתת על המשאבים שנצברו בענף בשנות השיא (2020 ו-2021) ועל מגמת הפיחות בשקל (אם כי מגמה זו התהפכה בינתיים), המפצה חלקית על אובדן ההשקעות החדשות.

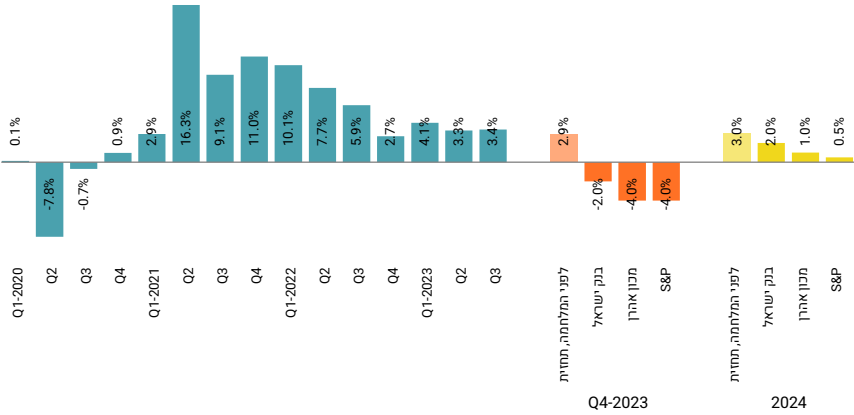
על פי הערכות בנק ישראל מחודש יולי 2023, התמ"ג עמד לצמוח הן בשנת 2023 והן בשנת 2024 ב-3.0%. הבנק פרסם גם הערכה לגבי צמיחת התוצר ברבעון השלישי של 2023 (לגביו עדיין לא היה תחשיב של הלמ"ס בעת פרסום התחזית). מנתונים אלה נובע שהתוצר של הרבעון הרביעי של 2023 היה אמור לצמוח ב-3.2% ביחס לרבעון המקביל בשנת 2022 (תרשים 15). בעדכון המלחמה הוריד בנק ישראל את שיעור הצמיחה השנתי הצפוי של שנת 2023 ל-2.0%. לעומת זאת, סוכנות S&P ומכון אהרן מעריכים ששנת 2023 תסתיים בצמיחה של 1.5%. על פי נתוני הצמיחה בפועל של שנת 2023 שעליהם מדווח תרשים 15, הערכות אלו מיתרגמות לצמיחה **שלילית** של 2% ברבעון האחרון ביחס למקבילו בשנה שעברה אם תתממש תחזיתו של בנק ישראל, ושל 4% אם יתממשו תחזיותיהם של S&P ומכון אהרן.¹² לגבי שנת 2024 הוריד בנק ישראל את הערכת שיעור הצמיחה באחוז אחד בלבד והוא מעריך צמיחה של 2.0%. התחזית של בנק ישראל נשענת על ניתוח של הצלחת המשק הישראלי לאחר המערכות הקודמות, על היקף הפעילות הכלכלית הצפויה בזמן המלחמה וקצב ההתאוששות לאחריה ועל הנחות אופטימיות אחרות – שסדרי העדיפויות בתקציב 2024 יותאמו לצורכי המשק ושתושבי יישובי הצפון יוכלו לחזור בהדרגה לבתיהם ללא מלחמה רבתי לאורך גבול זה. סוכנות S&P ומכון אהרן פסימיים יותר לגבי סוגיות אלו ומעריכים שגם ללא התפרצות מלחמה בחזית הצפונית המשק יצמח רק בחצי אחוז ולכל

11 בנק ישראל פרסם את הערכתו ב-27 בנובמבר וסוכנות S&P ב-24 באוקטובר. הפרסום של מכון אהרן הוא מ-1 בדצמבר. ראו באתר בנק ישראל, הודעה לעיתונות: [התחזית המקרו-כלכלית של חטיבת המחקר, נובמבר 2023](#); באתר S&P, [Israel Outlook Revised To Negative On S&P](#); [Geopolitical Risks; 'AA-' Ratings Affirmed](#); אקשטיין ואחרים, 2023.

12 מתבקש להשוות זאת לצניחת שיעור הצמיחה ברבעון השני של שנת 2020 בשיעור של 7.8% ביחס למקבילו בשנת 2019. יש לזכור שאז הושבתו כמעט 40% מהעובדים בישראל.

היותר באחוז אחד, בהתאמה. ברקע הנתונים הללו יש לזכור שהאוכלוסייה בישראל גדלה כמעט ב-2% בשנה. בהתאם, תחזיות אלה חוזות הצטמקות בתוצר לנפש.¹³

תרשים 15. הצמיחה הכלכלית מתחילת העשור ותחזית לעתיד

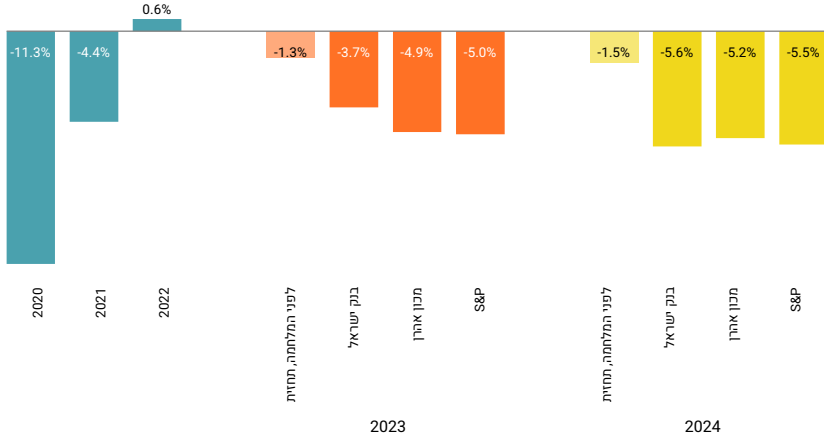
מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: הלמ"ס; בנק ישראל; S&P, מכון אהרן

ההערכות של בנק ישראל, סוכנות S&P ומכון אהרן לגבי הגירעון הצפוי גם הן שונות מאוד, והן משקפות בעיקר הבדלים בהערכות לגבי צמיחת התמ"ג. בעוד בנק ישראל צופה עלייה יחסית מתונה יותר בגירעון הן בשנת 2023 והן בשנת 2024, ההערכות של שני הגופים האחרים מחמירות הרבה יותר (תרשים 16).

13 הכלכלן הראשי באוצר עדכן את תחזיית הצמיחה לשנת 2023 ל-2%. לגבי שנת 2024 חוזה הכלכלן הראשי 1.6% בתרחיש הבסיסי, 2.2% אם המשק יתאושש במהירות ו-0.2% אם ההתאוששות תהיה איטית. מלחמה מלאה לאורך גבול הצפון צפויה לגרום לצמיחה שלילית של 2% בתמ"ג של 2024.

תרשים 16. הגירעון כאחוז מהתמ"ג מתחילת העשור ותחזית לעתיד

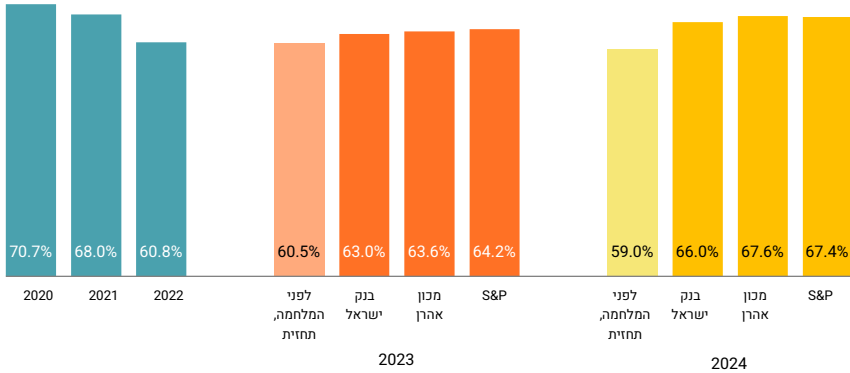

מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: בנק ישראל; S&P; מכון אהרן

לבסוף, מתוך הערכת הגירעון והערכת הצמיחה של התוצר ניתן לגזור את התפתחות יחס החוב לתוצר. תרשים 17 מצביע על הירידה המהירה ביחס זה מאז שנת 2020, שנבעה בעיקר מן ההתאוששות המהירה של המשק ממשבר הקורונה. מגמה זו הייתה צפויה להימשך. ברור שהצרכים הנובעים מהמלחמה מגדילים את הגירעון ומאלצים את המדינה לפנות לשוקי ההון בעולם. יש לזכור שסביבת הריבית של שנות הקורונה השתנתה לחלוטין. בשנת 2020 ו-2021 עמדה הריבית על איגרות חוב עשר-שנתיות של ישראל על אחוז אחד ואף פחות מזה. במהלך שנת 2022 עלתה הריבית לכ-3.4%, ונכון לתחילת נובמבר היא עומדת על 4.4%. איגרות החוב שהונפקו בתחילת נובמבר 2023 נושאות תשואה של 6.25% ואף 6.5%. גם בניכוי האינפלציה ריבית זו גבוהה משמעותית מקצב צמיחת התוצר, ולכן, כדי למנוע עלייה ביחס החוב לתוצר, חשוב שהממשלה תשמור על גירעון שלא יעלה על 5% מהתוצר ותפעיל רפורמות מתאימות להעלאת קצב צמיחת התוצר.¹⁴

14 התיקון לתקציב 2023 שאושר בכנסת אינו עונה על דרישה זו. נותר לקוות שתקציב 2024 ישנה את סדרי העדיפויות בהתאם לנסיבות שנוצרו.

תרשים 17. יחס החוב לתוצר מתחילת העשור ותחזית לעתיד

מקור: בנימין בנטל, מרכז טאוב | נתונים: בנק ישראל; S&P; מכון אהרן

לסיכום, האסון של 7 באוקטובר שינה את נתיב ההתפתחות של כלכלת ישראל מקצה לקצה. למרות הקשיים הנובעים ממעמדה הגיאופוליטי של מדינת ישראל, היא נתפסה הן בעיני תושביה והן בעיני העולם כמעצמה אזורית איתנה עם תעשיית היי-טק מפוארת ונחשבת יעד מבוקש למשקיעים זרים. מתקפת הפתע שהתרחשה למרות כל אמצעי המעקב המתוחכמים והפוגרום הנורא שביצעו מחבלי החמאס בתושבי יישובי עוטף עזה, שהיו נצורים במשך שעות ללא תגובה צבאית הולמת, פגעו אנושות בתחושת הביטחון של התושבים בכל רחבי ישראל. כאמור, אחת מתוצאות הלואי של המתקפה היא פגיעה קשה במרקם היחסים בין אזרחיה היהודים והערבים של המדינה, על כל השלכות החברתיות, הביטחוניות והכלכליות הנובעות מכך. תוצאה נוספת היא עליית הסיכון וירידה באמון העולמי במשק הישראלי.

החזרת האמון – הן האמון של האזרחים במדינה והן זה של שוקי העולם בכלכלת ישראל – היא גורם קריטי בתהליך ההבראה של החברה והמשק ובחידוש תהליך הצמיחה. להחזרת החטופים, לתוצאות המלחמה ולהתנהלות הכלכלית במהלכה ובסיומה תהיה השפעה מכרעת על חידוש החוזה בין המדינה לאזרחיה, על האמון בכלכלת ישראל בשווקים העולמיים ועל מעמדה של ישראל בקהילה הבין-לאומית.

סביבה

מצבי מלחמה, מעבר לפגיעתם הישירה והמיידית באוכלוסייה, נושאים עימם גם פוטנציאל לפגיעה עקיפה עקב שינויים במערכת הסביבתית. בשעת חירום, מערכות המדינה צריכות להיות ערוכות לתת מענה לשלל הבעיות שעלולות להיווצר כתוצאה מפגיעה בתשתיות חיוניות, כגון הפרעות באספקת החשמל והמים, תקלות בשרשרת אספקת האנרגיה לייצור חשמל ואחסון ושינוע חומרים מסוכנים. נוסף על כך, היות שבעיות סביבתיות אינן נעצרות בגבולות טריטוריאליים הן עלולות לפגוע בבריאות האוכלוסייה באזורים סמוכים. כך למשל, מגפות ומחלות זיהומיות שמתפרצות כתוצאה מתנאים סיטריים ירודים בזמן מלחמה יכולות לזלוג ולהתפשט למדינות סמוכות ולסכן את בריאות תושביהן. לבסוף, פעמים רבות פעילות מלחמתית מפירה את האיזון במערכת האקולוגית ויכולה להביא לידי פגיעה – לעיתים בלתי הפיכה – בטבע ובבעלי חיים.

חלק מן הבעיות הללו, כמו תשתיות חיוניות שנפגעו וחומרים מסוכנים, מחייבות התייחסות בטווח המיידי. בעיות אחרות דורשות טיפול ברמה מערכתית ובראייה ארוכת טווח. בתהליך השיקום מהמלחמה קיימת הזדמנות לתכנון נכון שיאפשר בניית מרחב קהילתי איכותי תוך שמירה על הטבע והשטחים הפתוחים, לשם חיזוק החוסן האישי והקהילתי והבטחת בריאות האוכלוסייה. בחלק זה ניגע בכמה סוגיות סביבתיות המושפעות מהמלחמה.¹⁵

משק האנרגיה

הסכנה לפגיעה בתשתיות אנרגיה בזמן מלחמה מחייבת שימוש באמצעים מגוונים לשם הבטחת אספקה סדירה של חשמל לתושבים. הצעדים שנקטה ממשלת ישראל אמנם מאפשרים את המשך הספקת החשמל, אך לחלקם יש השלכות סביבתיות מרחיקות לכת. להלן כמה מהעיקריים שבהם:

הפניית מכליות נפט למסוף קצצ"א באילת

סמוך לפרוץ המלחמה אישר המשרד להגנת הסביבה להגדיל את כמות הנפט הגולמי המשונע דרך מפרץ אילת לתקופת המלחמה ולשבועיים לאחר סיומה, והדגיש כי הנפט הוא לצורכי המשק הישראלי בלבד. הגדלת כמויות הנפט שעוברות דרך מפרץ אילת מגבירה את הסיכון לדליפה שכרוך בכל פעולת שינוע. דליפת נפט תגרום לפגיעה בסביבה הימית הייחודית במפרץ אילת, המהווה אבן שואבת לתיירים מכל העולם, ועקב כך תפגע בכלכלת העיר אשר נשענת ברובה על תיירות. עד כה המערכת האקולוגית הימית באילת עמדה יפה בשינויים – הן כאלה שמקורם בפעילות אנושית והן שינויים בטמפרטורה ובריכוז הפחמן

15 חלק זה מבוסס על פרסום של מרכז טאוב שראה אור בדצמבר 2023. ראו שדה ושפרן-נתן, 2023.

הדו-חמצני בים, אולם דליפה של נפט עלולה לגרום לנזק נרחב לשונית ולסביבתה. כמו כן היא עלולה להביא להשבתת הפעילות של מתקן ההתפלה באילת המספק מי שתייה לעיר למשך כמה חודשים (האגודה הישראלית לאקולוגיה ולמדעי הסביבה, 2021).

סכנה נוספת היא פגיעה בסביבה היבשתית. פריקת נפט גולמי במל אילת מצריכה שימוש בצינור הנפט אילת-אשקלון של חברת קצא"א. כזכור, לפני כעשור התרחש בקו הובלה זה באזור שמורת עברונה שמצפון לאילת אחד האסונות האקולוגיים הגדולים בתולדות מדינת ישראל. חמישה מיליון ליטרים של נפט גולמי דלפו מהצינור של חברת קצא"א וחוללו בשמורה הרס סביבתי בממדים חסרי תקדים (האגודה הישראלית לאקולוגיה ולמדעי הסביבה, 2021). זרימת הדלק סחפה עימה צמחים ובעלי חיים, לרבות מינים מוגנים, גרמה נזקים למבנה הקרקע ולפני הקרקע ופגעה במיקרו בתי גידול ובזמינות המים באזור. באוגוסט 2021 התרחשה דליפת דלק נוספת מצינור של קצא"א באזור מושב משען שבמועצה האזורית חוף אשקלון, אך השפעתה על הסביבה הייתה קטנה יותר (רואה, 2021).

שימוש בסולר ופחם לייצור חשמל

בימי שגרה חברת החשמל כמעט אינה משתמשת בפחם וסולר לייצור חשמל בשל זיהום האוויר הכבד שהם גורמים ותרומתו להגברת התחלואה והתמותה ובשל מחירים היקר. עם זאת, עקב השיבוש היזום של פעילות אסדות הגז בשל קרבתן לאזורי הלחימה, שאף עשוי להגיע להשבתה מלאה, ייתכן שהמדינה תיאלץ לשוב ולהשתמש בסולר ובפחם לייצור חשמל. כדי להיערך לכך הורו משרד האנרגיה ורשות החשמל לחברת החשמל לרכוש כמות גדולה של פחם וסולר ולחכור מכלי אחסון לסולר. שריפת סולר, פחם או מזוט כרוכה בפליטה של כמויות גדולות יותר של חומר חלקיקי נשים, תחמוצות חנקן וגופרית דו-חמצנית (מזהם המסוכן למערכת הנשימה והלב) בהשוואה לשימוש בגז טבעי. בישראל מתים בכל שנה כ-2,500 בני אדם כתוצאה מזיהום אוויר חלקיקי.¹⁶

הפקת חשמל מיחידות מזהמות

ב-11 באוקטובר הודיעה חברת נגה חשמל¹⁷ לציבור שחברת החשמל נדרשה על ידה להפעיל באופן חריג יחידות מזהמות בשלוש תחנות כוח: אורות רבין (בפחם), אשכול (גז או במזוט) ורוטנברג (בפחם). הדרישה להפעלת יחידות הייצור המזהמות תהיה בתוקף עד סיום המלחמה.¹⁸ יצוין כי חברת נגה רשאית להורות על הפעלת יחידות מזהמות ללא צורך באישור המשרד להגנת הסביבה והיתרי פליטה לאוויר.

16 ראו באתר המשרד להגנת הסביבה, העלות של זיהום האוויר: השפעות זיהום אוויר מתחבורה על הבריאות.

17 חברת נגה – ניהול מערכת החשמל היא חברה ממשלתית שהוקמה במסגרת הרפורמה במשק החשמל לצורך ניהול מערכת החשמל הארצית.

18 ראו הודעה על מתן דרישה להפעלה חריגה של יחידת ייצור מוגבלת.

טורבינות רוח לייצור חשמל

אף על פי כן, נראה שלא הכול שחור. לצד אמצעי הגיבוי שתוארו לעיל, הכרוכים בנזקים סביבתיים, אושרה רשמית הפעלתה של חוות טורבינות רוח לייצור חשמל בהיקף שווה ערך לצריכה שנתית של 70 אלף משקי בית. ב-12 באוקטובר חתם שר האנרגיה ישראל כץ על רישיון להפעלת מסחרית של חוות הטורבינות "רוח בראשית" ברמת הגולן, שנחשבת לחוות הטורבינות הגדולה בישראל. הפרויקט כולל 39 טורבינות, מהן 34 כבר חוברו לרשת החשמל הארצית.¹⁹ מדובר ללא ספק בצעד חשוב, ויש לקוות שהוא יביא בעקבותיו צעדים נוספים בתחום השימוש באנרגיות מתחדשות, שיקדמו את ישראל להשגת יעד הפליטות שהתחייבה לו בוועידות אקלים בין-לאומיות.

שימוש בכספי קרן הניקיון למימון צורכי המלחמה

בישראל כ-80% מכמות הפסולת מועברת להטמנה. כמות הפסולת לנפש בישראל גבוהה בכ-30% ממוצע ה-OECD (OECD, 2023). הקרן לשמירת הניקיון מוזנת בעיקר מהיטל הטמנה אשר מוטל על הרשויות המקומיות בגין הטמנת פסולת, במטרה לתמך אותן לצמצם את כמות הפסולת שהן מעבירות להטמנה. במרץ 2023 הודיעו השרה להגנת הסביבה ומנכ"ל משרדה כי כספי הקרן יופנו להקמת מתקנים למיזן פסולת ומתקנים להשבת אנרגיה מפסולת ולתחזוקת המתקנים הקיימים על מנת להגשים את התוכנית האסטרטגית למעבר לכלכלה מעגלית השואפת למינימום פסולת עד שנת 2050.

בתחילת נובמבר החליטה הממשלה ללוות 820 מיליון ש"ח מהכספים שהצטברו בקרן הניקיון לטובת הגדלת התגמולים לאנשי המילואים.²⁰ זאת נוסף על הלוואה בסכום של 1.42 מיליארד ש"ח שעליה הוחלט קודם לכן (אשכנזי, 2023). חשוב לציין כי על פי דוח מבקר המדינה בנושא הקרן לשמירת הניקיון, בשנים 2016–2020 כבר הועברו 1.66 מיליארד ש"ח מכספי הקרן לצורך פעילות שוטפת של הממשלה שלא על פי ייעודה של הקרן ושלא בהתאם לחוק שמירת הניקיון (מבקר המדינה, 2022). לאחר הוצאות אלו הקרן כמעט תתרוקן ויישארו בה 150 מיליון ש"ח בלבד. עתודות הקרקע להטמנת פסולת בישראל מנוצלות כמעט במלואן, ושימוש בכספי הקרן למטרות אחרות עלול לדחות את ביצועה של התוכנית האסטרטגית לטיפול בפסולת.

19 ראו באתר משרד האנרגיה והתשתיות, בעיצומה של הלחימה חוות הרוח הגדולה בישראל מקבלת אישור משר האנרגיה והתשתיות ותוכל מיידית לחזק את משק החשמל הישראלי!

20 החלטת ממשלה מס' 1023 מיום 3 בנובמבר 2023, הוקרה, סיוע ותגמול לחיילים ששירתו בתקופת הלחימה במלחמת "חרבות ברזל".

שריפת פסולת

שריפת פסולת ביתית הכוללת שאריות פלסטיק ומוצרי אלקטרוניקה היא אתגר סביבתי גדול מאוד בישראל, ומשנת 2018 נחשבת לעבירה פלילית. על פי המשרד להגנת הסביבה, שריפת פסולת אחראית ל-74% מהפליטות של חומרים החשודים כמסרטנים (מפל"ס, 2023). כדי להילחם בתופעה הקימו המשרד להגנת הסביבה ורשות הטבע והגנים את יחידת ינשוף, שתפקידה לפקח על השלכת פסולת פיראטית ושריפתה. ואולם מאז תחילת המלחמה חלה ירידה ניכרת בפעילותה של יחידה זו, המונה בסך הכול 15 פקחים, משום שחלקם גויסו לשירות מילואים. בתקופה זו נרשמה עלייה משמעותית בדיווחים של תושבים על שריפות הנגרמות משריפת פסולת פיראטית.

זיהום קרקע

הפעילות הצבאית הממושכת עלולה לגרום לזיהום הקרקע במתכות רעילות כגון עופרת, ארסן, כספית, נחושת, דלקים וחומרים אורגניים נוספים. זיהום זה יכול גם לסכן גידולים חקלאיים שהרעלים הללו עשויים לחדור אליהם (ראו למשל Dzombak, 2022). לכן, לפני שיקום יישובי העוטף ואלכוסם מחדש חיוני לערוך סקר לנוכחות מזהמים בקרקע, ולפעול לשיקומה ולטיהורה במידת הצורך.

לסיכום, לעיתים צורכי הביטחון השוטפים של מדינת ישראל מאפילים על הצרכים החברתיים והסביבתיים, ומגמה זו ניכרת ביתר שאת בשעת חירום. כדי למנוע אסונות סביבתיים פוטנציאליים כמו דליפת נפט או פגיעה במאגר דלקים בזמן מלחמה, אשר יוסיפו סכנות סביבתיות ובריאותיות על הסיכון הקיים ממילא, חשוב לחזק את הגופים האמונים על הגנת הסביבה, לקדם את החקיקה ולהגביר את האכיפה. בשנים האחרונות מתפתח שיח בנושא חוסנה של האוכלוסייה לנוכח אירועי אקלים קיצוניים כגון גלי חום, בצרות ושיטפונות. העיסוק בנושא כולל מדדים לחוסן ברמת התכנון הפיזי, אוכלוסיות פגיעות, שירותי בריאות ובריאות הנפש, מענה לשעת חירום ועוד. שיקום יישובי העוטף הוא הזדמנות לתכנון פיזי ולתכנון תשתיות בר קיימה הן מבחינה חברתית והן מבחינה סביבתית.

דמוגרפיה

לפני 7 באוקטובר 2023, הצפי למספר מקרי המוות בישראל לשנת 2023 עמד על כ-48 אלף. במתקפה המחרידה ב-7 באוקטובר נרצחו כ-1,200 בני אדם, לרבות חיילים, ובמלחמה שפרצה לאחר מכן נהרגו יותר מ-100 חיילים נוספים נכון למועד כתיבת שורות אלה. מנקודת מבט דמוגרפית צרה, התמותה המוגברת היא חסרת חשיבות, גם אם בעקבות המלחמה יגיע מספר מקרי המוות קרוב ל-50 אלף, כפי שהיה בתקופת מגפת הקורונה.

ההשפעה הישירה על דפוסי גידול האוכלוסייה תהיה מועטה. ואולם מבחינת הדמוגרפיה החברתית, מספרים אלה יכולים להיות משמעותיים מאוד, עד כדי כך שהם יזרזו שינויים מהותיים בהתנהגות האוכלוסייה הישראלית בתחומי הפיריון וההגירה. במילים אחרות, השפעתה הפוטנציאלית של המלחמה מבחינה דמוגרפית היא עקיפה. ניתן לראות בה תגובה תרבותית למתקפה חסרת התקדים על ישראל.

ההשפעה על הצעירים היא הדבר הראוי ביותר לציון. ניתן לראות זאת בשורה הראשונה של לוח 2, המפרטת את מספר מקרי המוות בישראל בקרב גילאי 0-69 ב-7.10.23. בשורה השנייה מפורטים מספר מקרי המוות באותם גילים בשנת 2022 כולה. רואים שיותר צעירים בני 24-20 מצאו את מותם באותו יום יחיד מאשר בכל שנת 2022. היו גם עליות משמעותיות מאוד במספר מקרי המוות בקרב גילאי 25-34.

לוח 2. מספר מקרי המוות בקרב גילאי 0-70 ב-2022 וב-7 באוקטובר 2023, ושנות החיים האבודות ב-7 באוקטובר, לפי קבוצות גיל

קבוצת גיל	19-0	24-20	29-25	34-30	39-35	44-40	49-45	54-50	59-55	64-60	69-65
7 באוקטובר	99	295	143	82	59	40	50	50	33	35	48
כל שנת 2022	937	251	247	263	374	497	765	1,049	1,556	2,390	3,687
סך כל שנות החיים האבודות	7,031	17,827	7,925	4,129	2,663	1,588	1,741	1,493	781	649	706

הערה: הנתונים לגבי מספר מקרי המוות הופקו ב-31.10.23. מספר מקרי המוות בפרסומים עתידיים של תיק נתונים זה יהיה כנראה מעט גבוה יותר כיוון שמותם של הנעדרים יתוסף למרשם האוכלוסין.

מקור: אלכס וינר, מרכז טאוב | נתונים: הלמ"ס

מדד נוסף להשפעת המלחמה על הדמוגרפיה הוא שנות החיים האבודות (YLL), אשר במקרה זה מתייחס לתמותה "העודפת", כלומר למספר מקרי המוות מעל המספר היומי הצפוי. את שנות החיים האבודות ניתן לראות בשורה השלישית של הלוח. בהינתן תוחלת החיים המשולבת של גברים ונשים בישראל ב-2015-2019 (השנים 2020-2022 מושפעות לרעה מהקורונה), נראה שהתמותה העודפת ב-7.10.23 שוות ערך ל-46,533 שנות חיים אבודות. מספר זה יגדל ככל שיתרחשו מקרי מוות נוספים במלחמה, בייחוד משום שרובם יהיו כנראה של חיילים צעירים.

שינויים דמוגרפיים נמדדים תמיד באמצעות השלישייה הידועה של פרמטרים דמוגרפיים: פיריון, תמותה והגירה. המלחמה בין ישראל לחמאס תשפיע על כל אחד מהם, אם כי ההשפעות הצפויות ימשכו על פני תקופות שונות מאוד. נתייחס לכל אחד מהם בתורו.

פריון

ההשפעות קצרות הטווח של המלחמה על שיעורי הפריון ייקבעו על ידי שני כוחות מנוגדים. מצד אחד, 200–300 אלף אנשי ונשות מילואים הורחקו מביתם, והדבר הפחית את תדירות יחסי המין ואת הסיכוי להתעברות. גם אם נניח שייצאו לכמה חופשות בבית תהיה ירידה כלשהי במספר ההתעברויות, והיא תימשך עד סוף המלחמה. טענה דומה אפשר לטעון בנוגע לרבים מהאזרחים שנאלצו לעזוב את ביתם וחיים כעת בתנאי צפיפות ולחץ. מצד שני תיתכן תשוקה מוגברת ללדת ילד בתקופה זו, מעין "בחירה בחיים" כתגובה תרבותית למתקפת 7 באוקטובר. ואולם בעוד שאין ראיות ברורות למוטיבציה מוגברת או מופחתת בתחום הפריון, ישנן הוכחות נקודתיות לפעילות מוגברת בתחום הנישואים. נדמה שחיילים לא נשואים מתארסים או מתחתנים בקצב מוגבר. היות שמעל 90% מהלידות בישראל מתרחשות במסגרת הנישואים, הגיוני להסיק שכל עלייה זמנית בשיעורי הנישואים תוביל לעלייה זמנית בשיעורי הילודה, ולעלייה קלה בשיעור הלידות הראשונות יחסית לכלל הלידות.

נוסף על העלייה הפוטנציאלית בפריון בקרב זוגות צעירים, ישנה ציפייה מסוימת לתופעה הקלאסית של עלייה בקצב הילודה בתום המלחמה, עם שובם של החיילים הביתה, אם כי לא ברור מה תהיה ההשפעה הכוללת על הפריון לטווח הארוך. ייתכן שזו תהיה השפעה שקשורה לקצב הלידות, כאשר זוגות יבחרו לשנות את התזמון של ההתעברות המתוכננת בלי להגדיל את מספרם הכולל של הילדים שתכננו ללדת. במקרה כזה, ההשפעה נטו של תופעת הילודה המוגברת הפוסט-מלחמתית על שיעורי גידול האוכלוסייה תהיה קרובה לאפס (היא לא תהיה אפס משום שהורדת הגיל הממוצע של היולדת תוך שימור שיעורי הפריון לאישה – תופעה זו כשלעצמה תפחית את אורכו של הדור). ואולם תהיה לכך השפעה קבועה על מבנה הגילים באוכלוסייה, משום שקבוצת הילודה הגדולה של שנת 2024 תשמש תזכורת חיה למלחמת 2023 גם במאה העשרים ושתיים.

הגירה

ההשפעה קצרת הטווח של המלחמה על ההגירה תורגש מייד. בחודשים שקדמו למלחמה, הפגנות נגד הרפורמה המשפטית שהממשלה ניסתה לקדם יצרו שיח רב על "רילוקיישן", לרבות כזה המאורגן על ידי חברות מסחריות וארגונים מקצועיים. מאז 7 באוקטובר השיח הזה התפוגג. אין פירוש הדבר שההגירה החוצה לא תגבר – לעיתים קרובות מלחמה גורמת לתנועה של בני אדם. אבל דעיכת השיח על רילוקיישן משקפת שינוי בהלך הרוח ובהיקפי המבקשים לעזוב; או אולי את הבעיה המוסרית הכרוכה בבריחה בשעה קשה.

לצד זאת, לתגובות הבין-לאומיות למלחמה, לרבות התגובות של הציבור במדינות אחרות, הייתה השפעה עצומה על תפיסותיהם של ישראלים ויהודים בנוגע למדינות אחרות ועל עתידם הפוטנציאלי במדינות אלו. העלייה החדה בהפגנות נגד ישראל ובאנטישמיות בכל העולם, לרבות במדינות שיש בהן מיעוט יהודי גדול, זוכות לסיקור נרחב בתקשורת וברשתות החברתיות בישראל. גם כאשר ממשלות מערביות מביעות תמיכה פעילה בישראל, ומספקות הגנה פיזית לקהילות היהודיות בתחומן, קרוב לוודאי שההפגנות נגד ישראל הופכות את המדינות הללו להרבה פחות מושכות עבור ישראלים השוקלים הגירה. בד בבד הן הופכות את ישראל למושכת יותר עבור יהודים במדינות הללו ששוקלים עלייה. לכן יהיה סביר לצפות לגידול יחסי במספר המהגרים ובשיעורי ההגירה לישראל בשנים 2024 ו-2025.

מגמות ההגירה מצרפת מספקות דוגמה שאפשר ללמוד ממנה כיצד התגברות גילויי האנטישמיות יכולה לשמש גורם דחיפה בהגירה לישראל. משנת 2008 ועד 2012 היגרו מצרפת לישראל בין 1,550 ל-1,780 בני אדם מדי שנה. המספרים קפצו ל-2,900 מהגרים בשנת 2013 וליותר מ-6,500 בשנה ב-2014 וב-2015, ואז ירדו בהדרגה לסביבות 2,500 בני אדם בשנה בין 2018 ו-2021. הסיבה לקפיצה הייתה עלייה ניכרת בשיח האנטישמי וברציחות על רקע אנטישמי בצרפת, לצד התגברות הטרור במדינה באופן כללי (למשל פיגועי הירי בטולוז ב-2012, המתקפות על משרדי שרלי הבדו והיפרי כשר בפריז בינואר 2015 ומתקפת הטרור המשולבת בשלושה מוקדים בפריז בנובמבר באותה שנה).

חשוב להוסיף הסתייגות אחת לצפי בדבר הגידול בהגירה נטו לישראל. אנחנו מצפים שזו תהיה מושפעת ממה שיקרה בישראל לאחר המלחמה, בעיקר בנוגע לסכסוך הפנימי ולסכסוך הישראלי-פלסטיני. אם יתחדשו המחלוקות הפנימיות שהעיבו על האקלים החברתי ועל השיח הציבורי בישראל לאורך רוב שנת 2023, ואם יתקבע מצב של סכסוך והתשה בעזה וביהודה ושומרון, ישראל תהפוך כמעט בוודאות למקום נחשק פחות עבור מהגרים פוטנציאליים.

תמותה

השפעתה של מלחמה זו על שיעור התמותה הכולל, כפי שאמרנו בפתח הדברים, מוגבלת. במונחים צרים, היות שמקרי המוות האלה מרוכזים בגילים צעירים – שיעורי התמותה לפי גיל בקרב אנשים בשנות העשרים שלהם גדלו פי שניים ויותר ובקרב אנשים בשנות השלושים המוקדמות שלהם הם גדלו ביותר מ-60% – הירידה הצפויה בתוחלת החיים הממוצעת בישראל ב-2023 תהיה כנראה גדולה יותר בהשוואה לירידה בתוחלת החיים בתקופת מגפת הקורונה (אז התמותה התרכזת בקרב מבוגרים).

לסיכום, אנחנו מצפים שהמלחמה תביא לעלייה קלה בפריזון במחצית השנייה של 2024, אם כי קרוב לוודאי שהיא תתרכז באוכלוסייה היהודית. במסגרת המגמה הכללית של ירידה בפריזון שמשמנת בשנים האחרונות, עלייה קלה זו עשויה להיות לא יותר משינוי בתזמון הלידות ולא עלייה בפריזון של קבוצה מסוימת. גם בהגירה נטו אנחנו מצפים לגידול, שרובו ינבע מגידול בהגירה לישראל בעקבות המלחמה. אשר לתמותה, איננו מצפים להשפעה כלשהי מעבר למקרי המוות שאירעו ב-7 באוקטובר.

סיכום וצעדי מדיניות

כפי שמלמדים הפרקים האחרים בספר, ישראל היא מדינה עם כלכלה איתנה שמצליחה לספק לתושביה שירותים חברתיים ברמה סבירה. חלק מן המערכות החברתיות ראויים לציון ברמת השירותים שהן מספקות, ואחרות טעונות שיפור. המלחמה הבליטה את הפערים ברמת התפקוד בין המערכות, ושלא במפתיע, מערכות שמתקשות לתפקד בשגרה התקשו לספק את המענים הנדרשים בחירום (לדוגמה, מערך בריאות הנפש). המלחמה שנכתה על ישראל ב-7 באוקטובר תגבה מחיר כלכלי, בכך אין ספק; אולם באמצעות ניהול נכון יש סבירות גבוהה שהמשק הישראלי יתגבר והפגיעה לא תהיה קשה מדי.

המלחמה היא גם הזדמנות לשינוי, התאמה ובנייה מחדש של חלקים מהשירותים החברתיים. בתחומים אחדים השפעות המלחמה על שירותים אלו ניכרות כבר היום, אך באחרים הן תורגשנה גם חודשים ושנים לאחר סיומה. לפיכך יש לפעול כבר כעת לביצוע ההתאמות והשינויים הללו על מנת לאפשר למערכות הציבוריות לספק את המענים הנדרשים הן בימים אלו והן בימי שגרה, ולחזק אותן לקראת אירועי חירום שייתכנו בעתיד.

רשימת הצעדים המובאת להלן, שגובשה על סמך הצרכים שחוקרי מרכז טאוב הצביעו עליהם בחלקים שנסקרו לעיל, יכולה לשמש בסיס לחלק מהשינויים הנדרשים במערכות החברתיות והכלכליות במדינה. סדר הצעדים הוא כסדר החלקים בפרק זה, והוא אינו מצביע על סדר חשיבות כלשהו.

רווחה

1. הכנת מתווה מפורט למתן שירותי רווחה ועבודה סוציאלית במקרים של פינוי תושבים מבתיים לאורך זמן.
2. ייעול התהליכים של העברת מידע על תושבים מהשלטון המרכזי לרשויות המקומיות.
3. הקמת מנגנון תיאום פעולות ותמיכה בארגוני חברה אזרחית שמסייעים לאוכלוסיות שנפגעו במלחמה.

4. שיפור ניכר בתנאי העבודה והשכר של עובדות ועובדים סוציאליים על מנת שניתן יהיה לפתור את בעיית איוש התקנים במחלקות לשירותים חברתיים ולהרחיב את היקף כוח האדם המקצועי בהן.
5. תכלול הצרכים החברתיים של המפונים מעוטף עזה בשיתוף מינהלת תקומה.
6. ליווי תהליך חזרתם של המפונים לחיי שגרה תוך הבטחת רווחתם החומרית והנפשית לאורך זמן.
7. הרחבת מערך הסיוע הכספי והחומרי למי שנפגעו במישרין ובעקיפין מהמלחמה ובעקבותיה.
8. פירוק משרדי ממשלה העוסקים בתחומי רווחה וריכוז כל האחריות לתחומי הרווחה במשרד אחד, המסוגל לקבוע סדרי עדיפות, לספק בסיס מקצועי מתאים ולתכלל את הפעולות.

חינוך

1. הרחבת הסיוע הפרטני בבתי הספר, ובפרט ביישובי קו העימות, כדי לסייע לתלמידים המתקשים להדביק את הפערים שנוצרו בעקבות המלחמה.
2. שיפור המענים הלימודיים הניתנים לתלמידים מקרב המפונים והכנת תוכניות מסודרות לשימוש במקרים דומים בעתיד.
3. הקצאת משאבים למיגון מוסדות החינוך.
4. חיזוק ותגבור המערך המסייע בבתי הספר, לרבות יועצות, קצינות ביקור סדיר, עובדות סוציאליות, אחיות ופסיכולוגיות.
5. בחינת מודלים חלופיים לבחינות הבגרות בשנה הקרובה.

בריאות

1. עדכון התוכנית לוויסות נפגעים בין בתי החולים בארץ לנוכח לקחי 7 באוקטובר.
2. קידום פתיחתו של בית החולים החדש בבאר שבע, תוך היערכות מתאימה, בדגש על נושא כוח האדם.
3. שדרוג בתי החולים באשקלון, נהריה, טבריה וצפת מבחינת יכולות הקליטה והטיפול בנפגעי טראומה בעת חירום.
4. השלמת המיגון בכלל בתי החולים בישראל, בדגש על בתי חולים באזורי קו העימות בדרום ובצפון.
5. שיקום, חיזוק והרחבה של מערך בריאות הנפש כך שיוכל לתת מענה לצרכים הגוברים, ובניית מערכת מודעת ומותאמת-טראומה.

6. שיקום, חיזוק והרחבה של מערך השיקום כך שיוכל לתת מענה לצרכים הגוברים.
7. חיזוק מרכזי החוסן על מנת שיוכלו לתת מענים לכלל הנפגעים.
8. הימנעות מצמצום תקציבים המיועדים לקידום הבריאות ולרפואה מונעת וקידום העשייה בתחומים אלו גם בשעת חירום.

שוק העבודה

1. קידום תוכניות להחזרת עובדים לשוק העבודה, לרבות באמצעות תמריצים למעסיקים.
2. השמת דגש מיוחד על תעסוקת אזרחי ישראל הערבים תוך נקיטת פעולות לשיקום היחסים בין שתי האוכלוסיות והשבתם לרמה ששררה בשוק העבודה טרם המלחמה.
3. יצירת מנגנונים המאפשרים חל"ת גמיש.
4. בניית תוכניות לשילוב מחדש בתעסוקה של אנשי מילואים שלא יוכלו לחזור למקומות עבודתם הקודמים.
5. חיזוק המערכות המאפשרות עבודה מרחוק.

כלכלה ותקציב המדינה

1. הגדלת תקציב הביטחון.
2. הגדלת המשאבים הדרושים להתמודדות עם תוצאות המלחמה על חשבון תקציבים שאינם חיוניים (למשל חלק ניכר מהכספים הקואליציוניים).
3. עדכון התקציב לשנת 2024 בהתאם לשינויים בהוצאות המדינה ובהכנסותיה הצפויות.
4. שמירה על גירעון שלא יעלה על 5% תוצר ויצירת מתווה להתכנסות תקציבית בשנת 2025.
5. תמיכה במקומות עבודה שנפגעו מהמלחמה ובעובדיהם.
6. קידום צעדים ורפורמות לשיפור פריון העבודה והיעילות של עובדי השירותים הממשלתיים.

סביבה

1. ביטול הצעדים שנקטו להבטחת משק האנרגיה הכרוכים בפוטנציאל ממשי לפגיעה בסביבה מייד עם תום המלחמה.
2. החזרת הכספים שנלקחו מהקרן לשמירת הניקיון והפנייתם לקידום מטרות המקורית.
3. ניטור זיהום קרקע כתוצאה מהמלחמה וביצוע פעולות לשיקום וטיהור הקרקעות המזוהמות.

מקורות

- אייכנר, א' (2023, 10 באוקטובר). אחרי הערכת מצב: יאושר גיוס עד 360 אלף אנשי מילואים. [Ynet](#).
- אלמוג-בר, מ', בר, ר', ברקאי, ר', ומרמוס, ה' (2023). **פעילות החברה האזרחית בישראל במלחמת חרבות ברזל: מגמות ותובנות ראשוניות**. האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל.
- אקשטיין, צ', מנחם-כרמי, ש', סומקין, ס', וקלישר, ע' (2023). **השפעות הלחימה על כלכלת ישראל וצעדי המדיניות הנדרשים**. אוניברסיטת רייכמן, מכון אהרן למדיניות כלכלית.
- אשכנזי, ש' (2023, 3 בנובמבר). **הקופה הקטנה של האוצר: קרן של המשרד להגנת הסביבה עשויה לממן את מענקי המילואים. כלכליסט**.
- גל, ג', ומדהלה, ש' (2022). **הזכות לרווחה טובה**. קרן מנומדין.
- האגודה הישראלית לאקולוגיה ולמדעי הסביבה (2021). **הסכם קצא"א-Med-Red: מיפוי הסיכונים לישראל והמלצות מדיניות**. האגודה הישראלית לאקולוגיה ולמדעי הסביבה.
- מבקר המדינה (2014). **היערכות שירותי הבריאות לחירום – מעקב מורחב. דוח שנתי 64 לשנת 2013 ולחשובנות שנת הכספים 2012** (עמ' 717-770). משרד מבקר המדינה.
- מבקר המדינה (2018). **מיגון ומקלוט בשטחן של רשויות מקומיות במגזר הלא יהודי בצפון ובדרום. דוחות על הביקורת בשלטון המקומי לשנת 2018** (עמ' 3-74). משרד מבקר המדינה.
- מבקר המדינה (2021). **מימון שירותי רווחה. דוחות על הביקורת בשלטון המקומי לשנת 2021** (עמ' 567-667). משרד מבקר המדינה.
- מבקר המדינה (2022). **הקרן לשמירת הניקיון – היבטים כספיים. דוח מבקר המדינה, מאי 2022** (עמ' 1859-1912). משרד מבקר המדינה.
- מפל"ס (2023). **מרשם פליטות לסביבה – דוח שנתי לשנת 2022**. המשרד להגנת הסביבה.
- משרד האוצר (2023). **השפעת מלחמת חרבות ברזל על שוק העבודה באוקטובר 2023**. משרד האוצר, אגף הכלכלן הראשי.
- משרד הבריאות (2018). **מקדמים שוויוניות בבריאות באמצעות מיגור גזענות במערכת: דוח המלצות של הוועדה המתכללת בנושא גזענות, אפליה והדרה במערכת הבריאות**. משרד הבריאות.
- רואה, ע' (2021, 30 באוגוסט). **דליפה בצינור קצא"א ליד אשקלון; המשרד להגנת הסביבה: "אירוע חמור, נפתחה חקירה פלילית"**. [כלכליסט](#).
- שביט, י', פרידמן, י', גל, ג', ווקנין, ד' (2018). **אי שוויון מתהווה בגיל הרך: על הקשר בין עוני, גירויים חושיים, התפתחות הילד והישגים**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- שדה, מ', ושפרן-נתן, ר' (2023). **מלחמת 7 באוקטובר 2023: סביבה במלחמה**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. [Dzombak, R. \(2022\). Russia's invasion could cause long-term harm to Ukraine's prized soil. Science News](#).

- Halevi, G., Djalovski, A., Vengrober, A., & Feldman, R. (2016). Risk and resilience trajectories in war-exposed children across the first decade of life. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 57(10), 1183–1193.
- Lee, C. (2014). In utero exposure to the Korean War and its long-term effects on socioeconomic and health outcomes. *Journal of Health Economics*, 33, 76–93.
- OECD (2023). *Environmental Performance Reviews: Israel 2023*.
- Sadeh, A., Hen-Gal, S., & Tikotzky, L. (2008). Young children's reactions to war-related stress: A survey and assessment of an innovative intervention. *Pediatrics*, 121(1), 46–53.
- Torche, F. (2018). Prenatal exposure to an acute stressor and children's cognitive outcomes. *Demography*, 55(5), 1611–1639.